

SZILÁGYI CSABA

Szántó (Arator) István erdélyi és partiumi működése (1580–1588)

Bevezetés

Szántó Arator István jezsuita szerzetes a hitújítás korának fontos és ismert szereplője. 1540 táján született a dunántúli Devecseren. 1560-ban került Rómába, a *Collegium Germanicum*ba, s a következő évben belépett a jezsuita rendbe. Az 1575-ös jubileumi évben, Rómában magyar gyóntatóként dolgozott. Kezdeményezője volt az Örök Városban a *Collegium Hungaricum* alapításának. Ezután Erdélybe került, ahol Kolozsvárott, majd a partiumi Váradon hatalmas energiával prédikált, és gyakran hitvitákat folytatott a protestánsokkal. Az 1588 decemberében tartott medgyesi országgyűlés kitiltotta a jezsuitákat Erdélyből, ezután Bécsben élt (1591–1601). Életművének fontos része a Biblia magyarra fordítása és a Korán cáfolata. Olmützben halt meg 1612-ben.

Az elmúlt évszázadban számos résztanulmány foglalkozott munkásságának valamely területével. Veress Endre¹ és Lukács László² forráskiadásaiiban Szántó életéről sok dokumentum jelent meg. Lázár István Dávid jóvoltából 1990-ben nyomtatásban megjelent Szántó Korán-cáfolata.³ A művet olvasva megállapíthatjuk, hogy a *Confutatio* beilleszthető Szántó eretnekellenes munkásságába. Szántó szerint minden vallás, amely nem katolikus, legyen az a protestantizmus valamely ága vagy maga az iszlám, egyenlőképpen eretnek vallás és az egyik a másikból levezethető. A hazai szakirodalomban kevésbé ismert Szántó Roberto Bellarmino jezsuita teológussal folytatott vitája, aki a Római Kollégium tanáraként a teológia tantárgyai közé emelte a kontroverz-teológiát, azaz a reformáció által vitatott teológiai tanítás kérdéseinek rendszerét. Bellarmino *Disputationes de controversiis christianae fidei* című munkájának első kötete 1586-ban jelent

1 Fontes rerum Transylvanicarum. (= FRT) I–II. és V. Ed. Veress Endre. Kolozsvár, 1911–1913., 1921.

2 Monumenta Antiquae Hungariae. (= MAH) I–IV. Ed. Ladislaus Lukács. Roma, 1969–1987. (Monumenta Historica Societatis Iesu 101., 112., 121., 131.)

3 Confutatio Alcorani, 1611. Sajtó alá rend. Lázár István Dávid. Szeged, 1990. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 27.)

meg, a második kötet 1588-ban, a harmadik pedig 1593-ban. 1591-ben Szántó az első kötetet éles bírálathoz bízta. ⁴ Szántóra a bírálathoz megfogalmazásakor – bizonyíthatóan – erősen hatással voltak Erdélyben szerzett tapasztalatai is.

Szántó római tevékenységének vizsgálatakor még egyetlen kutató sem foglalkozott az 1575-ös jubileumi szentév részletes ismertetésével. Erről a nagy egyházi eseményről részletes beszámolót írt, amelynek címe: *Historia anni Jubilaei 1575 [...], cui pro exactiori historiae cognitione, praemittitur tractatus de peregrinationibus ad loca sacra, et de antiquitate indulgentiarum, atque anni jubilaei*. E munka ismeretében teljesebbé vált Szántó római tevékenységéről kialakult képünk. A mű tanulmányozása során arra kerestem többek között választ, hogy Szántó mely személyekről, eseményekről írt részletesebben, s ennek mi lehetett az oka. ⁵

Doktori értekezésem ⁶ elemzi Szántó tevékenységét 1575 és 1588 között. Ez az időszak Szántónak egyrészt a római (1575–1579), másrészt az erdélyi (és partiumi) tevékenységét öleli fel (1580–1588). Szántó még Rómába kerülése előtt, Báthory István erdélyi fejedelemmé választása után (1571) fogott hozzá a *Missio Transylvanica*, az Erdélyi Misszió szervezéséhez, amelyet római magyar gyóntatóként is folytatott. Történetírásunkban még senki sem foglalkozott részletesen Szántónak az Erdélyi Misszió szervezésében betöltött szerepével. Szántónak nagy szerepe volt abban, hogy 1575-ben megszerezte a pápai udvar támogatását Báthory lengyel királlyá történő megválasztásához. ⁷

Szántó szenvedélyes és fáradhatatlan jezsuita író, szónok, hittérítő volt. Tevékenysége és munkássága előkészítette a 17. századi katolikus megújulást: *A Collegium Hungaricum* megalapításában játszott szerepe, szentírásfordítása és a protestánsokkal folytatott vitái alapján méltán tarthatjuk Pázmány Péter szellemi elődjének is, noha a két jezsuita személyisége között jelentős különbségek voltak.

E tanulmányomban Szántó erdélyi és a partiumi tevékenységét (1580–1588) elemzem. Az eseményeket Szántó Rómából való távozásától követhetjük nyomon.

4 Bellarmin avant son cardinalat 1542–1598. Correspondance et Documents. Ed. Xavier-Marie Le Bachelet. Paris, 1911. 316–324. A vita anyagát ld. Auctarium Bellarminianum. Ed. Xavier-Marie Le Bachelet. Paris, 1913. 403–415.

5 A kéziratot Alcalá de Henaresből (Spanyolország) fénymásolatban kaptam meg. Részletes ismertetését ld. Szilágyi Csaba: Szántó Arator István *Historia anni Jubilaei 1575 [...]* című munkájának ismertetése. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 13(2001) 3–4. sz. 19–45.

6 A régi és az új források ismeretében készítettem el Szántóról a Miles Societatis Iesu c. PhD-értekezésem az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (= ELTE BTK) Történelemtudományi Doktori Iskola Művelődéstörténeti Program keretében. A disszertáció vezérgondolata Szántó küzdelmei és munkássága a katolicizmus megerősödéséért. A munka egy példánya megtekinthető az ELTE BTK Történeti Intézet Könyvtárában.

7 Szilágyi Csaba: Szántó (Arator) István szerepe a *Missio Transylvanica* előkészítésében. In: Válogatott tanulmányok. Szerk. Karczub Gyula. Bp. 2002. (Faludi Ferenc Akadémia. Gemmae I.) 227–241.

Szántó távozása Rómából – megérkezése Erdélybe

1579. december 7-én indult el Szántó Rómából, hogy csatlakozzék a Lengyelországból időközben elindult társaihoz. Vele tartott Wolfgang Schreck jezsuita páter, aki Kolozsvárott a szászok hitszónoka lett. Továbbá velük utazott négy lengyel: két pap és két segítő testvér, akik hazájukba tértek vissza. Útiköltségre a lengyel követől 200 aranyat kaptak.⁸ Szántóéknak a hosszú útra nem volt elég ez a pénz, Krakóban még 100 tallért kellett kölcsönvennie, amit Báthory István fizetett vissza.⁹

A hat jezsuita a karácsonyi ünnepeket Velencében és Padovában töltötte,¹⁰ majd Bajorországon át Bécsbe érkeztek. Itt a régi ismerős, Lorenzo Maggio, a volt osztrák tartományfőnök fogadta őket. Innét Olmützön át érkeztek meg Krakóba.¹¹ Krakóból Báthory Istvánhoz kellett volna utazniuk. Mivel ő nagyon „messze tartózkodott” (*quia procul aberat*),¹² és már nagyon várták őket a kolozsmonostori rendtársak, ezért Krakóból egyenest Kolozsvár felé vették útjukat.¹³ Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy Szántó és Báthory István sohasem találkozott egymással. Ugyanis Rómában sem fordult meg a lengyel király 1575 után, és Erdélyben sem járt Lengyelországba való költözése után. A rendelkezésre álló adatokból kiindulva azt kell mondanunk, hogy Szántó sem hagyta el Erdélyt 1588-ig. Tehát kapcsolatuk levelezés útján mélyült el.

Szántót az utazás során nagyon megviselte a zord téli időjárás. Itáliában a Pó kiáradása miatt kocsijuk nehezen tudott a vízből és a sárból kivergődni. Lengyelországban pedig a fagytól és a hidegtől szenvedett.¹⁴ Az utolsó napon, amikor Kolozsvárhoz közeledett, óriási hóviharba került. Ekkor a szeme úgy megfájdult a hidegtől, hogy az egész kolozsvári tartózkodása alatt szembetegségre panaszkodott.¹⁵ Az út nehézségeit így foglalta össze: „Úgy látszott, hogy minden bűnös, gonosztevő és avilági csapatok összeesküdtek ellenünk, hogy megakadályozzák Erdélybe érkezésünket.”¹⁶

Viszontagságairól a magyar hitszónok még a megérkezésük hónapjában írt, éspedig fő római támogatójának, a vatikáni könyvtár felügyelőjének, Federico

8 MAH II. 182. Szántó a Historia Transylvaniaeiben egy lengyel püspökre emlékezik, aki a pénzt adta. Ld. MAH IV. 532. Lehetséges, hogy a lengyel követ egyben püspök is volt.

9 MAH II. 182.

10 MAH II. 181.

11 MAH II. 182.

12 Báthory a lengyel határszéli nemesség biztatásának engedve haddal vonult a kelet felé terjeszkedő moszkvai cár, IV. (Rettenetes) Iván ellen. Két hadjáratban is visszafordulásra kényszerítette az oroszokat 1579 és 1581 között. Ebből következik, hogy 1580 januárjában Báthory Vilmában, ill. a keleti határszélen tartózkodott.

13 MAH IV. 532.

14 I. h.

15 MAH II. 165. „Propter tot assiduos labores miser praefectus toto fere biennio perpetuo quasi dolore oculorum et capitis ardore vexatus est.”

16 MAH IV. 532. „Videbantur omnes sagae, maleficae et tartarae legiones contra nos conspirasse, ut impedirent ingressum nostrum in Transylvaniam.”

Ranaldinek.¹⁷ Az út nehézségeinek felemlegetése után, úgy látszik, szívében még friss volt a fájdalom a *Collegium Hungaricum*nak a *Germanicum*mal való egyesítése miatt. Ezt az érzést összekapcsolta az úton látottakkal: „Magyarország és Erdély városain és falvain áthaladván mindenütt nagyon elhagyatott templomokat láttunk, mindenütt tapasztaltuk, hogy a magyar nép szomjúhozza a régi valást, amely könnyen visszatéríthető lenne a katolikus egyház kebelére, ha lennének olyanok, akik az igazság útját hirdetnék neki. A magyar szemináriumunkból sok hasznos dolog áradhatott volna ezekre a területekre, ha az emberi nem ellessége nem sajnálta volna azt magyarjainktól.”¹⁸

Szántó Kolozsmonostoron (1580–1581)

Szántót már nagyon várták a kolozsmonostori rendtársai. A jezsuita levelekből kiderül, hogy elsősorban Szántó magyar nyelvtudására volt szükség, hiszen magyarul tudó, felszentelt pap nem volt a kolozsmonostori misszióban. Jakób Wujek rektor 1580. január végén az aggodalmát is megfogalmazta: „Csodálkozunk, hogy hogyan lehetséges az, hogy P. Szántó társaival még nem érkezett meg hozzánk, kétségkívül az emberek nagy bánatára. Ugyanis akik közülünk itt prédikálnak, az két képzetlen és tapasztalatlan újonc, és mégis őket hallgatják; mi történe akkor, ha [a nép] számára lennének itt tapasztalt [papok]? Kérlek igen tisztelt atyám, hogy lehető leghamarább küldjél más magyarokat Ausztriából. Ugyanis mi, akik azoknak a nyelvét nem értjük, nem tudjuk segíteni az idegeneket.”¹⁹

„Az első évben, amikor Erdélybe érkeztünk, mindnyájan Kolozsmonostoron laktunk, aránylag kényelmesen és zavartalanul”²⁰ – írta 1581. szeptember 1-jén Szántó a jezsuita rend generálisának. Giovanni Caligari lengyel nuncius 1579. július 7-én kelt leveléből kiderül, hogy a király Kolozsmonostort jelölte ki székhelyül, amelyet birtokkal, könyvekkel kellően felszerel, és legalább húsz fiatal saját költségén neveltet benne.²¹ Így érthető, hogy Báthory Kristóf vajda

17 MAH II. 32–33.

18 MAH II. 32. „Magnam ubique per oppida et pagos Ungariae et Transylvaniae transeundo vidimus templorum desolationem, magnam ubique in populo hungarico experti sumus antiquae religionis sitim, qui facile ad gremium Ecclesiae catholicae reverteretur, si essent, qui ei veritatis viam annunciarent. Multa in has provincias ex Seminario nostro Ungarico poterat dimanare utilitas, si hostis humani generis illud nostratibus ungaris non invidisset.”

19 MAH II. 20. „Miramur, quid causae sit, quod P. Stephanus cum sociis nondum ad nos pervenerint, magno sane animarum incommodo. Nam qui hic ex nostris contionantur, sunt novitii illi duo rudes et ignari, et tamen audiuntur; quid fieret, si adessent illis veterani? Obsecro, R. de Pater, compellat eos quamprimum R.T. et alios hungaros ex Austria. Nam nos quidem, qui linguam eorum non callemus, externos iuvare non possumus.”

20 MAH II. 186. „Primo anno, quo in Transylvaniam venimus, omnes in Colosmonostora habitavimus, et satis commode et quiete.”

21 MAH I. 901–904.

1579. május 5-én kelt adománylevelével a kolozsmonostori (volt bencés) rendházat a jezsuitáknak juttatta.²² A lengyel provinciából útnak indított 12 tagú, kiválóan képzett jezsuita csoport 1579. szeptember végén érkezett meg az új erdélyi kollégiumba. A kolóniának több olasz tagja volt.²³ Közülük kiemelkedik Luigi Odescalchi, aki előzőleg Rómában tanított retorikát, bölcséletet és mennyiségtant. A lengyelek közül igen tanult volt Jakób Wujek, számos egyházi kiadvány tudós szerzője. Krakóból jött Justus Rabbus, aki korábban Párizsban tanult, a latinon kívül járatos volt a héber, görög, német, francia, olasz nyelvekben, és jól képzett teológusként tartották számon. A német Wolfgang Schreck (egyébként Szántóval együtt érkezett Rómából) és Johannes Pusch a hitvitázás terén tűnt ki. Thomány Mátyás Bécsben végezte a tanulmányait. Mint ismeretes, Szántó csak 1580. február 20-án csatlakozott a rendtagokhoz.

Szántó 1581-ben két jelentést írt az új generálisnak, Claudio Aquavivának.²⁴ E két levél jelentős információkat közöl a kolozsmonostori és a kolozsvári misszió kezdeti idejéről. Szántó a generálishoz írott levelében azt a meggyőződését hangoztatja, hogy a magyar nép vonzódik a régi hitéhez. Kolozsmonostorra való érkezéséről a következőképpen számolt be: „Az eretnekek jövetelünkre nagyon megijedtek. Azt gondolták ugyanis, hogy közöttünk nem akad magyar hitű szónok. A katolikusok pedig, elmondani sem lehet, mennyire örültek. Ezek közül nem kevés férfi és nő a következő napon kijött hozzánk Kolozsvárról, akik elsőként gratuláltak a szerencsés megérkezésünkhöz. Hálát adtak Istennek, hogy minket – akiket oly sok éven át ígértek, vártak és óhajtottak – épségben elvezetett hozzájuk.”²⁵ Köztük volt három idősebb jámbor asszony, akik sokat tettek azért, hogy katolikus papok kerüljenek Erdélybe. Ugyanis még Báthory Istvántól, majd Báthory Kristóftól kértek a maguk számára papokat. Az asszonyoknak köszönhető, hogy két templom megmaradt: az egyik Kolozsvárott, a másik Monostoron. Ezek a katolikus asszonyok kilenc éven át várták a papjaikat.²⁶

Szántó – miután kipihente az utazás fáradalmait – 1580. március 6-án, böjt harmadik vasárnapján kezdte meg apostoli munkáját. Reggelente Kolozsvárott prédikált, délután pedig Monostoron magyarázta a katekizmust.

22 MAH I. 835–836.

23 *Leonardo Vicidomini*: Olasz jezsuiták és a magyar ellenreformáció. *Vigilia* 62(1997) 97–100.

24 MAH II. 162–199. Claudio Aquaviva a rend negyedik generálisa volt, aki 34 éven át irányította a jezsuitákat (1581–1615).

25 MAH II. 183. „Haereticis in nostro adventu vehementer fuere consternati. Existimabant enim neminem inter nos posse ungarum contionatorem inveniri. Catholici autem, dici non potest, quantopere fuerint exhilarati. Ex quibus sequenti die egressi sunt e civitate ad nos in castrum non pauci viri et faeminae, qui primum gratulati nobis sunt de faelici adventu, et gratias Deo egerunt, quod nos, a multis iam annis promissos, expectatos et desideratos, salvos huc ad se perduxisset.”

26 MAH IV. 532–533.

Szántó úgy gondolta, hogy áldásos munkájukat az égi jelek is igazolják. Megemlékezik arról, hogy ez idő tájt Báthory István öt katonai tábornokot semmisített meg Moszkvánál, mert Isten segíti azokat, akik az ő ügyét szolgálják. Bács nevű faluban, amely megérkezésük előtt antitrinitárius volt, egy apa és fia azt hirdette, hogy ideje megtérni Istenhez az ő jezsuitái és angyalai által. Az egész falu néhány napon belül katolikussá lett. Kárásztelek falu is csodálatos módon tért meg. Egy böjt idején történő disznóölés alkalmával csodák történtek: a leszúrt disznó háromszor felkelt, és elszaladt. Végül lándzsával leszúrták. A só, amivel fűszerezni szokták a húst, vérré változott. A hús pedig, miután jól megfőzték, és az asztalon tálalták, hogy megegyék, hirtelen békákká változott. A történetekre az egész falu megtért és megmaradt a katolikus hitben.²⁷

Ezek a történetek ugyan a mai olvasó számára hihetetlennek tűnnek, de nem az a fő kérdés, hogy az elmondottak tényleg így történtek-e, hanem az, hogy rávilágítanak arra: nemcsak Kolozsvár lakói voltak antitrinitáriusok, hanem a környékén sok falu is.

„Ahová a mieink a leghamarabb letelepedtek – visszatérve Szántó beszámolójára –, az egy igen szép fekvésű és egészséges hely, Kolozsmonostor.” Ez közvetlenül határos Kolozsvár külvárosával. Itt apátság volt, amelyhez régebben mintegy harminc falu és erdőség tartozott. És azért, hogy a jezsuita rend vezetősege el is tudja képzelni a birtokrészt, szemléletes részletességgel leírta.

Az épületekkel kapcsolatosan elmondta, hogy az egykori szerzetesi lakhelyet időközben várformára alakították át; megszüntették az atyák celláit, és szétördelték Fráter Györgynek egykor a kapu fölött látható címerét. A rendházzal szomszédos templom eléggé tágas, de csak a pusztá falak maradtak meg.²⁸

A jezsuiták megérkezésükkor azonnal megkezdtek a tanítást is. 1579. december 20-án, a betegeskedő Báthory Kristófot képviselő Kovacsóczy Farkas kancellár jelenlétében az iskolát három osztállyal meg is nyitották. A rendszeres tanítást azonban a közbejött ünnepek miatt csak 1580. január 11-én kezdték el. A tananyagot is ismerjük: a tanítást reggel 7 órakor kezdték, és kétórás leckében az alsó osztályban tanították egy spanyol jezsuita, Emmanuel Alvares *Etimológiáját*, Cicero válogatott leveleit, a görög nyelvtan alapelemeit, Ovidius elégiáit és *Tristiáját*, a felsőbb osztályban pedig Alvares latin mondattanát, Cicero leveleit, Nicolaus Clenardus görög nyelvtanát, Vergilius *Aeneisét*, Horatius ódáit és latin fogalmazási gyakorlatokat végeztek a tanulókkal.²⁹

27 MAH IV. 534. „Item, in pago Karaztelek, non procul a Somlio, in Quadragesima, postquam rustici grandem porcum occidissent, ut carnis eius tempore ieiunii vincerentur, et stramine texissent, ut setas eius comburerent, ter surrexit porcus et aufugit. Aegre tandem lanceis confossus, quievit. Sal quoque, quo condire volebant, in sanguinem est mutatus. Item, caro, postquam fuisse bene cocta et ad mensam fuisset ad comedendum allata, repente in vivas ranas est mutata. Hanc ob causam totus ille pagus est conversus, et in fide catholica perseveravit.”

28 MAH II. 185–186.

29 *Jakó Zsigmond: Négy évszázad a művelődés szolgálatában.* In: A talpra állás évkönyve. Szerk. Lázár Irén. Kolozsvár, 1991. 6–17.

Francesco Sunyer lengyel provinciális közléséből tudjuk, hogy ekkor rövid disputára is sor került. Basilius István antitrinitárius lelkész megtiltotta híveinek, hogy ezen részt vegyenek, Blandrata György viszont néhány nap múlva felelt a tézisekre.³⁰ Sajnos erről a disputáról többet nem tudunk.

Szántó kolozsvári konfliktusai Wujek rektorral

Giovanandrea Gromo, aki Velence hírszerzője volt és vállalta a római Curia megbízásából, hogy visszatéríti a katolikus egyházba János Zsigmondot, Kolozsvárt 1565 táján „civitas primaria Transilvaniae”-nek, azaz Erdély első városának nevezte.³¹ Lakói között ekkor az antitrinitáriusok voltak többségben. 1568-ban János Zsigmond átadta Dávid Ferencnek a kolozsvári nagytemplomot, aki maga mellé állította Kolozsvár lakóit. Pár éven belül Kolozsvár az új tan fővárosa lett. Ide zarándokoltak, menekültek az új vallás előfutárai: Johann Sommer, Mathias Vehe-Glirus, Christian Francken, Adam Neuser, Nicolo Paruta, Jacobus Peleologus. Kolozsvárott a katolikusok száma 300–500 főre csökkent.³² Tehát Kolozsvár a multikonfesszionalizmus egyik leglátványosabb példája lett a 16. század második felében. Ilyen városba, vallási légkörbe érkeztek a jezsuiták 1579-ben, nem sokkal Dávid Ferenc híres pere és azt követő halála után.³³

Szántó a Kolozsvárra való beköltözést a következőkkel indokolta: „Úgy tűnik, hogy a városban nagyobb eredménye lehetne egyrészt a prédikálásoknak, másrészt a tanításnak. Kértük a Fejedelemtől, hogy a ferencesek elhagyott templomát³⁴ és kolostorát újjátassa fel, és [benne] új iskolát alapítson.”³⁵ Valójában kezdettől szűk volt számukra az épület Monostoron, ahol csak átmenetileg telepedtek le. A város vezetősége nem nézte jó szemmel a jezsuiták kolozsvári betelepítését. 1580. április 2-án a kolozsvári tanács a következőképpen utasította a bírót: „találja meg urunkat ő Nagyságát és könyörögjön, hogy ő Nagysága [a jezsuiták épületeit] ne szállítaná közünkbe ide a városba, mert nagy egyenetlenségtől, háboruságtól félő a dolog, sőt városunknak is szabadsága kezd ve-

30 MAH II. 15–16. „Si dice etiam chel Blandrata scrive certe antithesi contro le nostre.”

31 *Samuël Goldenberg*: Kolozsvár kereskedelme a XVI. században. In: Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk. Bodor András–Cselényi Béla–Jancsó Elemér–Jakó Zsigmond–Szabó T. Attila. Kolozsvár, 1957. (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai I. Tanulmányok 1.) 293–310.

32 FRT II. 64.

33 A jezsuiták megérkezése előtti kolozsvári vallási állapotokra ld. még: *Balázs Mihály*: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Bp. 1998. (Humanizmus és reformáció 14.); *Pirná Antal*: Kolozsvár Dávid Ferenc évtizedeiben. In: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Évkönyve. 1955. Bp. 1956. 103–121.

34 A mai Farkas utcai református templom.

35 MAH II. 186. „Sed quia in civitate maior videbatur posse fieri fructus et cum contionibus et cum scholis, obtinimus a Principe ut ibi caenobium et templum desolatam franciscanorum reficeret et scholas novas erigeret.”

szedelembe miatt forogni. Ó Nagyságának nám [= ugyanis] jó helye vagon Monostoron is, a hun afféle scholat építhet.”³⁶

A Wujek és Szántó között kialakult ellentét végig megmaradt az első jezsuita misszió idején. Szántó Kolozsvárott dolgozott először együtt Jakób Wujekkel, aki a kollégium rektora volt. A rend vezetése a konfliktusok miatt 1584-ben elhelyezte Wujeket Erdélyből, ahová csak 1587-ben került vissza, s Gyulafehérvárott Báthory Zsigmond nevelője lett. Szántó 1587 júniusától szintén a fejedelmi székvárosban működött, 1588-ban pedig együtt vettek részt a megyesi országgyűlésen.

A jezsuiták gyors ütemben szereztek telkeket, illetve házakat Kolozsvárott. Hamar kiderült, hogy az egykori minorita kolostor is szűk a kollégium számára. Ezért először két újabb házat csatoltak a telekhez. Ez is kevésnek bizonyult, ezért a ferences apácák egykori kolostorát is kérték a jezsuiták. Feltételezhető, hogy Szántót is ott találjuk eme javaslattevők között. Ugyanis Kovacsóczy kancellár beszámolt arról, hogy Wujek rektor mellett Szántóval együtt kerestek helyet az iskola számára.³⁷ Így 1580 áprilisában kijelölték az építendő kollégium helyét, az egykori apácakolostor telkén. Az építkezés vezetésével Francesco Sunyer provinciális Wujeket bízta meg. Az építkezéseket meg is kezdték 1580 tavaszán. A munka mégis lassan haladt előre. Wujek júniusban arra panaszkodott, hogy az eretnekek minden módon akadályozzák az építést. Valójában a késsedelem oka a kevés építőanyag és a kevés pénz volt.³⁸ 1581 tavaszára csak nagyjából készült el a kollégium épülete, a kolostor renoválása is csak félig-meddig fejeződött be. Szántó az utóbbival kapcsolatban a következőket írta: „A kolostorban néhány hónapon belül 5 fűthető szoba és 5 hálószoba készült el.”³⁹

1581 májusában Báthory Kristóf vajda jelenlétében a kollégiumot ünnepélyesen megnyitották. Az építkezéssel kapcsolatos újabb gondokat jelezte Wujek 1581. május 29-én Báthory Istvánhoz íródott levele: „Már a városban [= Kolozsvár] lakunk, nem éppen kényelmes körülmények között, és húsvét után rögtön megnyitottuk az új iskolánkat. Özönlik oda az ifjúság, leginkább a nemesek gyerekei. Már több mint százan vannak. Minden a lehető legjobban haladt, de nekünk a méltóságos vajda váratlan halála mindent megzavart.”⁴⁰ Szántó a bajok, illetve eme hiányosságok okait Wujek hozzá nem értéséből eredezteti. Szántó 1581 augusztusában már jelezte a generálisnak, hogy Wujek az építkezésben 100

36 FRT I. 104.

37 FRT I. 46. Erről az eseményről Szántó is beszámolt: MAH II. 186.

38 MAH II. 69. „Verum haec omnia lente procedunt; cum modo lapides, modo pecuniae, modo alia atque alia desint.”

39 MAH II. 186. „In coenobio intra paucos menses quinque hypocausta et quinque cubicula fuerunt absoluta.”

40 MAH II. 132. „Iam in civitate habitamus non prorsus incommode, et scholas novas statim post Pascha aperuimus. Confluit ad eas iuventus, maxime nobilium. Iam superant numerum centesimum. Optime iam progrediebantur omnia, nisi nobis tam subita ill. Principis decessio omnia perturbasset.”

aranyforint kárt okozott, mivel rendtársai egyikétől sem kért vagy fogadott el tanácsot.⁴¹ Szántó nagyon odafigyelhetett az építkezésekre, mert leveleiben panaszkodott Wujekre. Például 1583-ra odáig fajult a dolog, hogy Szántó azt javasolta Antonio Possevinónak, az utazó jezsuita diplomatának, aki ekkor Erdélyben vizitált, hogy egy bizonyos Maximusra bizzák a kollégium építését, Wujek pedig ne avatkozzék bele.⁴²

Minden nehézség ellenére 1583–1584-ben a kollégiumi építkezések befejeződtek. Balogh Jolán így jellemezte az épületet: „A kollégiumról a krakkói jezsuita diarium ezt vallja: »gymnasium regio opere exstructum«. Valóban így is volt. A kollégiumot a fejedelmi fundor tervezte, ugyanaz, aki a váradi vár építését irányította. [...] Kibontakozik előttünk a kollégium egykori épülete négyszögű alaprajzával, »porticus«-okkal övezett tágas udvarával. A kollégium képében valójában egy olasz palazzo-típusú épület állott Kolozsvár szívében, mintegy húsz esztendeig.”⁴³

Szántó a bajok főforrásának a lengyel rektor magyarok közötti idegen mivoltát emeli ki. A következőkre hívja fel a generális figyelmét: „Fontolja meg Tisztelendőséged, ha Hispániában a rektor német és Itáliában lengyel lenne, [és pedig olyan] aki idegen vezetőként sohase venné tekintetbe azoknak a nemzeteknek a szokásait, habár az ottaniak saját népük szokásaihoz akarnak igazodni [...]. Így gondoljon Erdélyre is, mert természetes, hogy minden egyes nemzet a magáéhoz inkább ragaszkodik.”⁴⁴ Milyen következményekkel járt a rektor „lengyel” mivolta? 1581-től 1583-ig Szántó több levélben panaszkodott Wujek rektorra.⁴⁵ Egyik levelében például így jellemzi: Wujekre nagy felelősség hárul, hiszen ő igazgatja a kollégiumot. Gondolkodásmódja inkább világi, szívesebben elidőz a fejedelmi udvarban, mint társai között a kollégiumban.⁴⁶

Szántó más leveleiben sem kímélte lengyel rektorát: Wujek elidegeníti a birtokon munkálkodókat, mivel a helyileg szokásos ünnepeken is dolgoztatja alárendeltjeit. Durván bánik a jobbágyokkal, mint valami török rabszolgákkal,

41 MAH II. 168.

42 MAH II. 423. „[...] ut tota cura fabricae collegii soli Maximo committatur et Rector, si mansurus est, in illam non se ingerat.” Kérdésként felvetődhet: Ki volt Maximus? Lukács László kutatása szerint egy exjezsuita, aki Brunovóban 1571-ben a kertet is gondozta. („Maximus Milanesi »florentinus, annorum 43 ingressus Brunsbergae 3 ian. 1570, et pro indifferente admissus; vovit primo ibidem 2 febr. 1571; praefectus sanitatis et praefectus horti.«” MAH II. 304.: 22. jegyzet.) Balogh Jolán másképp látja a kérdést: „Maximusról sajnos többet nem mond [ti. Szántó] és így kérdés, hogy rendtag volt-e vagy sem. A »pater« elnevezés elmaradása, inkább az utóbbit valószínűsíti. Feltehetőleg ugyanebben az évben, 1583-ban dolgozhatott a kollégiumon egy olasz mester, akit 1584. február 27-én P. Capece így emlegetett nagy elismeréssel: »Un mastro Gioan Pietro che fabbricava al collegio.«” Balogh Jolán: Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század. Bp. 1985. 266.

43 Balogh J.: i. m. 268. 1584-ben a jezsuiták elkezdték a szeminárium építését is, a kollégiummal szemben, a Farkas utcában. Szántó viszont 1584. febr. 9-től már Váradon tartózkodott.

44 MAH II. 176–177.

45 Ld. MAH II. 166–174., 176., 225–231., 304–322., 418–423.

46 MAH II. 166–174.

sőt még a törvényes adójukat is felemeli. Az egyházi szolgálat iránt semmi érzelme, sőt kegyelet nélküli, mert az ünnepnapokat nem szenteli meg, vagy pedig új ünnepeket talál ki.⁴⁷ Elidegeníti a városlakókat, akik hangoztatják, hogy a jezsuiták mást hirdetnek, és mást cselekszenek. Súlyosbítja a bajokat a rektor rossz gazdálkodása, holott a kollégium hat faluja oly jövedelmező, 200 jezsuita élhetne belőlük, nem 18, ahányan vannak.⁴⁸

Szántó a bajok orvoslására először azt javasolta, hogy a generális az erdélyi missziót válassza el a lengyel provinciától,⁴⁹ s csatolja az ausztriaihoz. Mivel ez nehezen ment volna, ezért következő megoldásként egy új rektor kinevezése merült fel, akinek magyarnak kellett lennie.⁵⁰ Miután semmi sem történt, a kapcsolatuk egyre rosszabb lett, Szántó kérte Váradra való áthelyeztetését.⁵¹

Wujek kifogásai Szántóval szemben a következők voltak: A magyar hitszónok hosszasan prédikált, bántóan beszélt az eretnekekről. Ugyanakkor Wujek is elismerte, hogy a magyar prédikációk alatt a templom megtelik.⁵² Konkrétan ilyeneket is olvashatunk abban a levélben is, amelyet Wujek írt a generálisnak Szántóról. Ebben a levélben feltűnő az, hogy Wujek arra törekedett, hogy hátterbe szorítsa Szántót. Indokai és megoldási javaslata a következők voltak: „Ha okos és engedelmes szónokunk lenne, bizonyára már sokan katolikusok lennének. De a jó István páter, aki annyiszor komoly figyelmeztetésben részesült, ennek ellenére sem tartja magát távol az eretnekek elleni prédikációiban a gyalázkodásoktól és a szemrehányásoktól. Továbbá sokakat elidegenít magától, és ezzel a móddal a katolikusokat nemcsak elűzi, hanem meg is botránkoztatja őket. Ezért, ha Tisztelendő Atyaságod arra vágyik, hogy ez a provincia jó ellátottságú legyen, küldjön nekünk mihamarább egy magyar, képzett, tekintélyes, okos, engedelmes és szeretetteljes szónokot.”⁵³

A Wujek által felrótt hibákat Szántó is elismerte, magáról a következőket írta: Az igehirdető Szántó atya különösen két hibájával tűnik ki: az egyik, hogy szerfelett hosszas a szentbeszéde, a másik, hogy keményen szembeszáll az eret-

47 MAH II. 225–231.

48 MAH II. 418–423.

49 MAH II. 177. Az erdélyi misszió az 1570-es években a bécsi irányítású ausztriai provinciából nem tudott kiindulni. Közismert, hogy az akkori provinciális (Lorenzo Maggio) nem akart a Habsburgokkal konfrontálódni Báthory lengyel királlyá választásakor. Ezért Báthory István – már lengyel királyként – a lengyel provinciából küldetett pátereket. A jezsuiták 1588-as kiűzése után ismét felmerült az erdélyi misszió ausztriai provinciához kerülésének kérdése. Ebben nagy szerepet játszott Szántó is, ugyanis sok könyvet nem adott át a lengyeleknek, hanem Leleszen raktározta azokat. Alfonso Carrillo páterrel komoly vitái voltak ez ügyben. Tehát az egyik vitás kérdés az ingóságok körül alakult ki. A generális 1592-ben az osztrák rendtartományra ruházta át az erdélyi missziót. Így Szántó korábbi felvetése hosszú idő után mégiscsak meghallgatásra talált.

50 MAH II. 231. „Sed nec unquam ingredientur, rebus sic stantibus, nisi rector fuerit ungarus.”

51 MAH II. 322.

52 MAH II. 70.

53 MAH II. 109.

nekekkel. De most már mind a kettőben javulást mutat. Látható, hogy ez a harmadik személyben megfogalmazott jellemzés csupán az elsődleges megbízatásra, a hit szóközi terjesztésére vonatkozik. Nem tér ki például a felettesek által jól ismert lobbanékonyágára. A magáról adott jellemzés egyben kiegészíti az előbbieket. Rávilágít, hogy az első erdélyi kollégiumban tevékenykedő négy magyar atya közül ő az egyedüli, aki a városi hívekkel foglalkozhat és foglalkozik.

Mint hitszónok elérte, hogy beszédeit sok százan hallgassák, ünnepnapokon ezernél is többen. De nemcsak igehirdetéssel sokszorozta meg a katolikus hívők számát. Minden papi teendő nap mint nap odaadással maga végez: „meghallgatja a gyónókat, látogatja a betegeket, összeházasítja az azt kérőket, s megkereszteli a kisdedeket, a fiatalokat meg a felnőtteket”.⁵⁴

Bitskey István mutatott rá arra, hogy a Kárpát-medence tervbe vett rekatalizációjához a jezsuiták szükségesnek tartották megismerni a lakosság karakterét, hajlamait, érényeit és hibáit egyaránt.⁵⁵ Wujek azonban semmit nem tett azért, hogy megismerje az Erdélyben élők szokásait. Cselekedeteivel rontotta a jezsuiták elfogadását Erdélyben. A jobbágyokkal rosszul bánt, az adókat önkényesen emelte, zavarokat okozott az ünnepnapok körül stb. – mindezek hozzájárulhattak a jezsuitaellenes hangulathoz. Szántó munkájával, életmódjával kapcsolatban viszont nem merült fel kifogás. A többségben lévő protestánsok azonban joggal érezhették magukat megsértve, amikor Szántó bántó prédikációit hallgatták.⁵⁶

54 MAH II. 165. „Nam nunc confessionibus audiendis operam dat, nunc infirmos visitat, nunc matrimonio iungit fideles, nunc infantes et adultos baptizat.”

55 *Bitskey István*: Militia et littera. (Egy népkarakterológiai toposz változatai a XVI. század végén.) In: Hagymány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László születésnapjára. Szerk. Ablonczy Balázs–ifj. Bertényi Iván–Hatos Pál–Kiss Réka. Bp. 2002. 109–113.

56 A két jezsuita közti ellentétet *Claudio Madonia* így látja: „Biztos, hogy a mélyeséges ellenszenv és engesztelhetetlen gyűlölet, amellyel Szántó tönkretenni igyekezett a kollégium rektorának és a missziók vezetőjének tekintélyét, és támadásai keresztüztübe állította lengyel rendtársait, akik mint lengyelek a magyar nemzeti kultúrától különféle magatartásformát képviseltek, olyan tényezők voltak, amelyek teljességgel ellentétben álltak a szolgálat és a kompromisszum szellemével.” Ld. *Claudio Madonia*: I gesuiti in Europa Orientale. Strategie di riconquista cattolica. In: György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries. Ed. by Mihály Balázs–Gizella Keserű. Bp. 2000. („Studia Humanitatis”. Publications of the Centre for Renaissance Research 11.) 169–221. Úgy látszik, az olasz szerző figyelmét nem keltették fel a Szántó-féle Wujek-jellemzések. Mert Szántó nemcsak a kulturális magatartásformákból származó elmentétekre hívja fel a figyelmet, hanem a Wujek papi-vezetői mivoltából származó felelősségre is. Tehát Szántó nem akarta tönkretenni a rektor tekintélyét, hanem – mint consultor – fel akarta hívni a generális figyelmét a súlyos hibákra. Ez egy jezsuitának kötelessége. Ha *C. Madonia* úgy gondolja, hogy Wujekből és Szántóból egyaránt hiányzott a „szolgálat és kompromisszum szelleme”, akkor egyetérthetünk; ha csak Szántóra vonatkozik a megállapítás, akkor nem egyforma mércét alkalmazunk a két ember megítélése során.

Várad vallási állapota Szántó érkezése előtt

Mint láttuk, Szántó már 1581-ben sem volt megelégedve a kolozsvári rendházban kialakult helyzettel. Sajnálkozva látta, hogy a lengyel származású és neveltetésű házfőnök, Wujek páter és a rendtagok sehogy sem tudnak beilleszkedni a sajtáságos erdélyi viszonyokba. Továbbá nem volt megelégedve a rendház anyagi és lelki vezetésével sem. Emiatt már 1582. október 19-i jelentésében kérte a generálist, hogy helyezze el Kolozsvárról. Már ekkor felmerült, hogy szívesen menne Váradra lelkipásztornak, mert az ottani hívek újra és újra kérték, hogy legyen a papjuk.⁵⁷ Szántónak sikerült elérnie, hogy Wujeket mentsék fel a rektori tisztség alól. 1583 végén Giovanni Paulo Campano lengyel provinciális Erdélybe ment, hogy beiktassa az új kolozsvári rektort, Ferdinando Capecet. Ekkor a váradi hívek felkeresték őt, s kérték, hogy Szántót küldje hozzájuk.⁵⁸ A provinciális hajlott a váradiak kérésének a teljesítésére, és 1584 elején, egyelőre ideiglenes küldetéssel útnak indította Szántót Várad felé, ahová 1584. február 9-én érkezett meg.⁵⁹

Várad, „Erdély kapuja”, mind a katolikusok, mind a reformáció, főleg annak helvét irányzata számára fontos „hídfőállás” volt.⁶⁰ A bihari püspökséget Szent István alapította. Szent László korában a már várral ellátott Várad a püspökség székhelye. A magyar királyok gyakran látogattak a városba, ide temetkezett többek között Szent László, II. András, IV. László, Luxemburgi Zsigmond. Itt volt püspök Vitéz János, aki mellett tanult és dolgozott az európai hírű magyar humanista költő, Janus Pannonius. A kettős királyválasztást és az ország középső és déli területeinek török megszállását követően Várad stratégiai helyzete megnövekedett. Nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy ekkor két király versengett a városért.

Perényi Ferenc püspöksége alatt (1517–1526) kezdődött meg a reformáció a városban, a püspök nem lépett fel erőszakosan a beáramló új eszmékkel szemben.⁶¹ Fráter György nem engedte terjedni a reformációt. Püspöksége alatt sem Váradon, sem a környéken nem tudott terjedni. Nem csoda, hogy a barátot a vele szemben ellenséges történetírók szőrös fülű, tanulatlan, durva beszédű, kíméletlen embernek festik le.⁶² Fráter Györgyöt 1551-ben Alvincen meggyilkolták, a váradi püspöki székben Zabardi Mátyás követte. Az ő idejében Váradon és környékén mindenki I. Ferdinánd híve volt. A püspök halála után, 1556-ban, a protestáns Varkocs Tamás, Bihar megye főispánja, a vár főkapitánya⁶³ Izabella

57 MAH II. 319–321.

58 MAH II. 661–662., 633.

59 MAH II. 183.

60 Várad földrajzi és kulturális helyzetének értelmezéséhez ld. *Bitskey István: A reneszánsz és barokk kori művelődés Erdély történetében.* In: *Tanulmányok Erdély történetéről.* Szerk. Rácz István. Debrecen, 1988. 92–98.

61 *Péter I. Zoltán: Nagyvárad református templomai.* Nagyvárad, 1996. 6–7.

62 *Ács Pál: Katolikus irodalom és kultúra a reformáció századában.* *Vigilia* 64(1999) 360–374.

63 Boldog Várad. Szerk. Bálint István János. Bp. 1992. 134.

királyné oldalára állt, az ő nevében elfoglalta a várost és rá egy évre a várat is. Ettől kezdve a várban található egykori püspökség gazdája az erdélyi fejedelmek által kinevezett főkapitány lett.⁶⁴ Varkocs a káptalan minden birtokát elfoglalta, a Ferdinándhoz hű papokat elkergette. Várad egyik napról a másikra a reformáció egyik centruma lett,⁶⁵ a Lengyelországból hazatérő katolikus Izabella királynő 1558-ban Váradot tette fővárosává.

Tehát Várad átütő erejű reformációja az 1550-es évek közepétől indul meg, nagy reformátora Melius Juhász Péter, aki 1559-ben hitértekezletet tartott a váradi prédikátorral, Czeglédi Györggyel, Várad első református lelképásztorával. Ezen Dávid Ferenc is részt vett. Ennek a megbeszélésnek nyomán adták ki az Úrvacsoráról szóló első református hitiratot és a *Confessio Debreczeniensist*.

A reformáció váradi, első jelentős terjesztőiről azért kellett szólnom, mert Szántó egy Gallus nevű személynek tulajdonította azt, hogy ő terjesztette először a helvét hitvallást. Szántó a reformáció erdélyi elterjedését, azon belül a református vallás terjedését a következőképpen tudja: „A kálvinista hitet egy Gallus [Huszár Gál] nevű, de nem gall nemzetiségű kálvinista prédikátor honosította meg, e szektának más magyar prédikátorai, mint Melius Péter, Károlyi Péter, Gönczy György, Beregszászi Péter, Hunyadi János, Derecskei Ambrus és mások, ezeknek a tanítványai, akik nem Erdélyben, hanem Magyarországon laktak, Váradon, Debrecenben, Sárospatakon.”⁶⁶ Révay József, aki fordította a szöveget, a Gallus név olvasásakor Huszár Gál nevére gondolt. A dolog nem ilyen egyszerű. Ugyanis Szántó egy másik helyen Gallust váradi lelkésznek mondja, aki 1585-ben halt meg, és elsőként terjesztette a református irányzatot.⁶⁷ Csernák munkája végén felsorolja a váradi református lelkészeket, ezek között senki nem azonosítható be Gallusként, főleg nincs olyan, aki 1585-ben halt volna meg.⁶⁸ Azt gondolom, hogy a Szántóra jellemző problémával állunk szemben: a távoli múltból (1600-ban írta meg *Erdély történetét*) Szántó keveri a dátumokat és a személyeket. A Gallus név Gál nevéből származik. Ilyen névvel a magyar reformátorok közül elsősorban Huszár Gál ismert. Ha őrá gondolt Szántó, akkor hogyan említhette váradi reformátorként, hiszen ott nem is működött? Erre csak egy magyarázat lehet: Huszár ismerte Melius Juhász Pétert, rokoni kapcsolatban állt vele.⁶⁹ Szántó váradi működése idején Melius szellemi atyjának gondolták Huszárt? Vagy csak Szántó gondolta így? Ez a legújabb kutatások fényében nem állja meg a helyét. Botta István hívta fel a figyelmet arra, hogy 1559-ig, tehát a váradi értekezletig, a két ember hitvallásban és tanításban megegyezett.

64 Péter I. Z.: Nagyvárad római katolikus templomai. Nagyvárad, 1992. 11.

65 Péter I. Z.: Nagyvárad református templomai i. m. 7.

66 MAH IV. 579. A magyar fordítást ld. Sárkányfogak 1572–1606. Szerk. Makkai László. Bp. 1941. 151–152.

67 MAH IV. 542. „Mense februario huius anni [1585] mortuus est Varadini minister calvinistarum, dictus Gallus, qui calvinismum primus Varadinum invexerat.”

68 Csernák Béla: A református egyház Nagyváradon 1557–1660. Nagyvárad, 1992. 290–291.

69 Botta István: Huszár Gál élete, művei és kora. Bp. 1991. 211.

Melius viszont az említett találkozó után kezdett el a helvét irányzat felé hajolni.⁷⁰ Tehát Melius nem Huszár Gál hatására fordult a helvét irányzat felé, amely Váradon a reformátusok számára irányadó volt. Kérdés maradt még az, hogy melyik református lelkész halt meg 1585-ben – erre nincs adatunk. Viszont Huszár Gál 1575-ben halt meg – Pápán. Tehát szerzetesünk összekeverhette az éveket is. Ezek után arra a megállapításra jutottam, hogy Szántó tényleg Huszár Gálban láthatta az első váradi protestáns lelkészt, pontosabban azt, akinek hatására elterjedt a reformáció. Ezt erősíti meg a Szántó-féle, 1585-ös halálhír utolsó mondata, amelyet a haldokló lelkész mondott: „Az emberi elménk dédelgetésére a lutheránusi hit a jobb és kellemesebb, de az üdvösségre a pápista hit igazabb és jobb.”⁷¹ Ha református lelkész mondta volna ezt a mondatot, akkor nem a lutheri vallás lenne számára a legjobb, hanem a kálvini–büllingeri helvét irányzat. Huszár Gál élete végéig lutheránus maradt, és nem tudunk olyanról, hogy Huszár valamikor is ilyeneket mondott volna.⁷² A leírtak alapján megállapítható, hogy Szántó írásában összetévesztette az évszámokat, igaza bizonyításakor pedig nem is foglalkozott azzal, hogy vajon adatai helytállóak-e. Szántót nem lehet vérbeli történésznek tekinteni, célja az igazság, a katolikus hit fölényének bizonyítása volt, sokszor a pontatlanság árán is.

A várbéli székesegyházban 1565. június 22-én, virágvasárnapon szomorú dolog történt: a protestánsok Szent László sírját feltörték, és annak köveit elhordták a váradi vár megerősítéséhez.⁷³ A szent királyok szobrait nem bántották, azokat később a törökök pusztították el. (Várad csak 1660-ban került török kézre, s maradt 1692-ig.) Csernák könyvében Szántót váradinak tartja, aki mint serdülő ifjú a városban lakott.⁷⁴ Szántónak így fiatalon látnia kellett Szent László sírjának feldúlását. Mivel Szántó erről nem ír sehol sem – így érvel Csernák –, akkor a sír feldúlása túlzottnak minősül.⁷⁵ Csernák és Bunyitay feltételezését a képzetet szüleményének tartom, azaz Szántó serdülő ifjúként nem tartózkodott Váradon.

A partiumi Váradon éltek, a reformáció ellenére, a legnagyobb számban katolikusok (a számuk körülbelül kétezerre tehető).⁷⁶ A katolikus vallásgyakorlás háttérbe szorításának egyik módja volt János Zsigmond intézkedése: Történt, hogy 1570-ben a váradi kovácsok, sarkantyú- és kardgyártók átírt céhlevelének egyik pontját nem erősítette meg a fejedelem, mert ebben az állt, hogy Úrnapján, a nagymise után a tagok zászlókkal és égő fáklyákkal körmenetet tartanak.

70 I. h. Huszár lutheránus volt. Melius a radikális lutheri, brenziánus irányt követte 1559-ig.

71 MAH IV. 543. „Ad carnem fovendam nostra et lutheranorum fides est melior et suavior, sed ad salutem papistica fides est verior et melior.”

72 Ld. *Botta I.*: i. m. passim.

73 A sír feldúlásáról a részletes beszámolót ld. Boldog Várad i. m. 144.

74 *Csernák B.*: i. m. 60.

75 I. h. *Csernák B.* Bunyitaytól vette át ezt a teóriát.

76 *Meszlényi Antal*: A magyar jezsuiták a XVI. században. Bp. 1931. 168.

János Zsigmond megtiltott minden „bálványozó pópista szertartást”.⁷⁷ A katolikusokra nézve csak 1576-tól vannak adataink. Báthory Kristóf 1576. március 16-án a váradi Szent Egyed egyháznak adományozta a Bihar megyei Tótelek falut.⁷⁸ A Szent Egyed templom, amely Várad külvárosában, Olasziban található, később a jezsuiták tulajdonába került. Figyelemre méltó az 1576-os oklevél következő megjegyzése is: Báthory István tudtával és egyetértésével az adományt „az iskola papjainak és vezetőinek, és az egyház többi szolgálóinak hasznára” is rendelték.⁷⁹ Tehát iskola is működött Olasziban, amely Bunyitay szerint egyszerű népiskola lehetett.⁸⁰

Váradon 1576-tól 1584-ig, majdnem tíz évig nyugalom lehetett a katolikusok és a protestánsok között. Lehetett ez azért is, mert csak kisebb-nagyobb megszakításokkal tartózkodott katolikus pap Váradon. Jelentősen megváltozott a helyzet Szántó 1584-es megérkezésekor.

A váradi jezsuita misszió kezdete

A váradi jezsuita misszió története több fontos kérdést vet fel: Kik voltak azok a jezsuiták, akik az 1580-as években missziós céllal tartózkodtak Váradon? Ki(k)nek a hatására ment Kolozsvárra, a jezsuita kollégiumba tanulni Pázmány Péter, s mikor katolizált?

Lukács László jezsuita rendtörténész a rendelkezésére álló források alapján a következő jezsuitákat említi, akik 1580 és 1584 között megfordultak Váradon: Az erdélyi jezsuita misszió megindulását követően az első jezsuita, aki 1580 karácsonyán meglátogatta a váradi katolikusokat, valószínűleg Ladó Bálint volt. 1582-ben pedig páter Törös György a betegsége miatt a váradi gyógyfürdőbe ment. Nagybőjtben prédikált, s kiszolgáltatta a szentségeket. 1583-ban visszatért egy segítővel, s elkezdte szervezni a váradi rezidenciát. De Törös megbetegedett, s nem tudta folytatni munkáját.⁸¹

Viszont Antonius Socherus 18. századi jezsuita rendtörténész úgy tudja, hogy Szántó járt 1581-ben Váradon.⁸² Ez azért fontos, mert nem tudom elképzelni, hogy Szántót ismeretlenül hívták volna meg a váradiak, kellett, hogy személyesen is ismerjék. A magyar pap nélkül maradt katolikus váradiak a lengyel tartományfőnökhöz fordultak segítségért, aki Szántót jelölte ki erre a feladatra.

⁷⁷ *Bunyitay Vince*: A váradi püspökök a száműzetés s az újjraalapítás korában (1566–1780). Debrecen, 1935. 29.

⁷⁸ I. m. 388–389.

⁷⁹ I. m. 389. „[...] in usus predicatorum rectorumque scholae ac ceterorum ministrorum ecclesiae [...]”

⁸⁰ I. m. 60.

⁸¹ MAH II. 11*–12*.

⁸² *Antonius Socherus*: *Historia Provinciae Austriae Societatis Jesu*. I. Viennae, 1740. 276. „Sacerdotum duorum Steph. Arator Varadinum [...] alter Valentinus Ladus ad Siculos profectus [...], nec admodum diu commorarentur, pietatis fructus [...] atque opera retulere.”

Külön kell szólnunk Antonio Possevino, a nagy hírű jezsuita diplomata 1583. márciusi váradi látogatásáról, amelynek hatására Pázmány Miklós a fiát, Pétert Kolozsvárra küldte tanulni a jezsuitákhoz. Piazza Tamás (Thomas Sailly), a jezsuita diplomata egyik kísérőjének a generálishoz írt jelentését magyar nyelven Fraknoi Vilmos közölte, s most ebből idézek: „Egy jelen lévő nemesembert rábeszél [ti. Possevino], hogy jólelkületű fiát kiképeztetése végett Kolozsvárra küldje mieinkhez.”⁸³ Úgy gondolom, hogy a nemesemberre való utaláskor joggal gondolhatunk Pázmány Péter édesapjára, Pázmány Miklósrá, Bihar vármegye alispánjára. Vajon katolikusként ment-e Pázmány Péter 1583-ban Kolozsvárra, vagy még protestánsként?

Pázmány 1570. október 4-én született. Gyermekeveiről keveset tudunk. Egy adat szerint grammatikai tanulmányait Kassai Zsigmond Dávid lutheránus tanár vezetésével kezdte.⁸⁴ Nyolc éves korában meghalt az édesanyja, Massai Margit. Ezt követően, négy év múlva apja a katolikus Toldy Borbálát vette feleségül. Pázmányról azt tudjuk, hogy 13 éves korában katolizált.⁸⁵ Viszont 1582. október 4. és 1583. október 4. között bármikor 13 évesnek mondhatta magát Pázmány, azaz lehetséges, hogy a katolizálás idején közelebb volt a 12-höz, mint a 13-hoz.

Nem tudunk egy jezsuitát sem biztosan azonosítani, akinek a hatására katolizált volna Pázmány. Nagy szerepe lehetett Possevionak abban, hogy Pázmány Miklós Kolozsvárra küldte a fiát tanulni. De a jezsuiták jó hírét Törös Györgynek is elő kellett készítenie, hiszen 1580 és 1584 között, kisebb-nagyobb megszakításokkal, ő tartózkodott a leghosszabb ideig Váradon. Bitskey István sejteni engedi azt a lehetőséget is, hogy a fiatal Pázmány a katolikus Toldy Borbála hatására katolizált még Váradon, 12–13 éves kora között.⁸⁶ Ennek némiképp ellentmond az a tény, hogy az ekkor tájt (1583) született Pázmány György, Péter féltestvére, református lett, s az is maradt az élete végéig. Az apa, Pázmány Miklós, György születésekor még élt (1584. november 4-én halt meg),⁸⁷ tehát György az apja vallását követte. Nagy valószínűséggel Pázmány Kolozsvárra katolizált a jezsuita kollégium tanárainak hatására. Így már joggal mondhatjuk, hogy ekkor a Kolozsvárra hitszónokként tevékenykedő Szántó István hatással lehetett a fiatal Pázmányra. Óry Miklós és Szabó Ferenc szerint a döntő befolyás az olasz Ferdinando Capece kolozsvári rektor, valamint a szintén olasz Giralamo Fanfonio, a szeminárium régense és a Mária Kongregáció vezetőjének részéről

83 Idézi: *Bunyitai V.*: i. m. 52.

84 *Bitskey István*: Pázmány Péter. Bp. 1986. (Magyar História. Életrajzok) 10.

85 Ezt többek között V. Pál pápa (1605–1621) Pázmányt esztergomi érsekké kinevező okleveléből tudjuk (1616): „[...] et in haeresi, quam tamen, sicut fideligna relatione accepimus, in decimotertio aetatis tuae anno convictus abiurasti.” („[...] és az eretnekségben, melyet azonban, mint biztos értesülésből tudjuk, tizenhárom éves korodban meggyőződésből hagytál el.”) Idézi: *Zsák József*: Ki térítette Pázmány Pétert a katolikus vallásra? Nagyvárad, 1901. 14.

86 *Bitskey I.*: Pázmány i. m. 10.

87 Pázmány Péter. Válogatás műveiből. I–III. Vál. Óry Miklós–Szabó Ferenc–Vass Péter. Bp. 1993., I. 12.

érte. Az említett szerzők még azt sem zárják ki, hogy Dobokay Györggyel együtt 1584 őszén lett katolikus.⁸⁸

Összegzésként elmondható, hogy többen (a mostohaanyja és a kolozsvári jezsuiták) szerepet játszottak abban, hogy Pázmány katolikus lett, s ebben Szántó kolozsvári magyar hitszónokként játszhatott szerepet.⁸⁹

Szántó Váradon (1584–1588)

1583-ban a Váradon tartózkodó Törös György egészségi állapota megromlott, s csak részben tudta ellátni papi szolgálatát. Ez a tény nagyon aggaszthatta a váradi katolikus polgárokat, mert küldöttség, illetve levelek útján a jezsuita rend vezetőihez fordultak azzal a kéréssel, hogy a jezsuita rend küldjön számukra papot. Giovanni Paulo Campano provinciális 1584. február 7-én a következőket írta Antonio Possevinónak: „Átadtam a magyarra fordítandó téziseket Szántónak, akit Váradra fogok küldeni. Ugyanis itt [= Gyulafehérváron] várt a váradiaktól ünnepélyesen küldött követ a megbízólevéllel, amelyben kérték, hogy küldetessék hozzájuk egy ember, mivel Törös nincs jó állapotban – nem tud prédikálni, csak három alkalommal: karácsonykor, Jézus körülmetélésekor és vízkeresztkor –, ezért hosszú idő óta nem prédikált.”⁹⁰ Láttuk továbbá, hogy 1584 elején a lengyel provinciális eldöntötte, hogy a váradiak kérésére Szántót Váradra küldi a beteg Törös kisegítésére. A váradiak biztosak akartak lenni kérésük teljesítésében, mert a kolozsvári kollégium rektorát, Ferdinando Capecet is megkeresték levél útján. Erről 1584. február 10-én Alberto Bolognetti nunciუსnak számolt be a rektor.⁹¹ 1584. február 26-án Giovanni Paulo Campano provinciális a nunciუსnak jelezte, hogy Váradra készül, hogy Szántót beiktassa.⁹² A váradiak – mint láttuk – 1584. február 7. előtt kérték a provinciálist, hogy kapjanak papot. Kérésükre Szántó február 9-én meg is érkezett Váradra. A váradiak öröme olyan nagy lehetett, hogy március 3-án egyenest a generális-hoz írtak levelet, amelyben azt kérték, hogy erősítse meg Szántó maradását, illetve engedtesse meg egy jezsuita kollégium felállítása is. Érvként hozták fel, hogy Váradon közel 20 éve nincs állandó katolikus hitszónok.⁹³

88 I. m. 13.

89 Tusor Péter véleménye szerint – aki volt szíves szóban felvilágosítást adni – Pázmány 12 éves korában lett katolikus. Ezt a megállapítást római kutatásai eredményeként tette. Bizonyára hamarosan írásban is olvasható lesz ez az újdonság, s akkor érdemes lesz újból átgondolni a felvetett problémát.

90 MAH II. 633.

91 MAH II. 648.

92 MAH II. 661–662.

93 MAH II. 682. „[...] sed primo confirmet et stabiliat hic apud nos mansionem R.P. Stephani Aratoris [...]” „[...] ac demum patiatur hic suis fratribus a Ser.ma Regia M.te collegium excitari, de quo iam et ad Suam M.tem litteras dedimus [...]” „[...] quae veluti iam prima et ultima civitas est Ungariae a 20 fere annis nullum habens stabilem catholicum concionatorem.”

A jezsuiták Váradra érkezése előtt – mint láttuk – már működött egy iskola. Ennek további sorsáról nem tudunk. Szántó maga számolt be arról, hogy egy iskolát alapított a lakásának közelében, s az ezzel járó feladatokat rábízta az egyik tanítványára.⁹⁴ Szántó váradi missziós tevékenysége közepette fontos helyet kapott egy esetleges jezsuita kollégium felállítása. A váradiak a jezsuiták behívásával egyidejűleg kérték a jezsuita rend vezetését, hogy a városban is jöjjön létre egy jezsuita kollégium – mivel Szántó és társai Olasziban, tehát a külvárosban laktak.⁹⁵ Ez a kollégium végül is nem jött létre. Azt gondolom, hogy a legfőbb jezsuita vezetés egyáltalán nem támogatta ezt a kérést. Ennek bizonyítására szolgáljon a következő gondolat Campano provinciális Aquaviva generálishoz írt, 1585. április 27-én kelt leveléből. Campano azzal kezdi a mondanivalóját, hogy Szántó szép eredményekről számol be Váradról. Báthory mindenben támogatja Szántót, s ezt a szándékát még Varsóban is megerősítette a király. Ezek ellenére a következőket írta Campano: „De nem merek beszélni új kollégiumokról: ugyanis nem kell nekünk új megkötöttség”.⁹⁶ Szerintem bölcsen gondolkodott a jezsuita vezetés. Egyszerűen nem volt elegendő emberük, akiket Váradra lehetett volna irányítani, hogy ott tanítsanak, s a politikai helyzet, főleg Báthory István halála (1586) után, már nem is tette volna lehetővé egy új kollégium felállítását.

1585 őszén és a következő év tavaszán pestis dühöngött Erdélyben, illetve Váradon is, és a 45 erdélyi jezsuitából 26 esett áldozatul a járválynak.⁹⁷ Váradon Szántó két társa halt meg.⁹⁸ Szántó 1586 augusztusában súlyosan megbetegedett – valószínű, hogy még a pestis döntötte le a lábáról –, és nem tartotta kizártnak, hogy a protestánsok meg akarták mérgezni. Több mint két hónapon át volt beteg, s úgy lefogyott, hogy csont és bőr volt. Közben a katolikusok szomorkodtak, a protestánsok pedig örültek, hogy nem tud prédikálni.⁹⁹

94 MAH II. 742. „Scholam quoque erexit Arator iuxta domum suam et curam eius commisit cuidam suo discipulo.”

95 MAH II. 687., 740., 789.

96 MAH II 789. „Sed loqui non audeo de novis collegiis: non quia afferant nobis novas obligationes [...]”

97 Érdekességként említem meg, hogy Aquaviva generális Spanyolországban önkénteseket keresett az erdélyi pestisjárványban meghalt jezsuiták helyére. A nagy számban jelentkező spanyolok közül az előjárók hat embert választottak ki. Ők viszont nem jutottak át a spanyol határon, mert feltartóztatták őket. Ugyanis két spanyol jezsuita – egyéni ambícióikat előtérbe helyezve – az inkvizíció elé járult, és elmondta, milyen elviselhetetlen kegyetlenség a spanyol jezsuitákat kitenni a veszélynek, hogy Erdélybe küldik őket, ahol megfertőzheti őket az eretnkség. Ld. *William V. Bangert: A jezsuiták története.* Bp. 2002. 101.

98 MAH II. 969. „Mortui sunt [...] Varadini item duo: P. Petrus Schildlovski et Valentinus auri-faber.”

99 MAH IV. 546. „Post festum Assumptionis Arator incidit in gravissimam infirmitatem, quae non fuit absque veno ab haereticis propinato. Duravit morbus mensibus duobus et amplius. Quo ita consumptus erat, ut vix pelle et ossibus haereret. Interim luctus magnus erat catholicis et gaudium haereticis, quod contionari non posset.”

Szántó és a hódoltsági misszió¹⁰⁰

Szántó missziós elképzeléseit 1581-ben ismertette a generálissal. Említettem, hogy Szántó arról számolt be a generálisnak, hogy Kolozsmonostoron nagyon várták az érkezésüket. Ebből Szántó azt a következtetést vonta le, hogy Erdély számos városában és falujában is ugyanígy várják őket. Különösen erős az óhaj, s igen szükséges lenne annak teljesítése a Valachiával és Moldáviával határos keleti részen, a „székely megyében”, a magyar, bolgár meg moesiai szomszédságban, Karánsebesen, valamint a nyugati véghelyen, Várad vidékén.¹⁰¹ Ezekből a tervekből megvalósult Páter Ladó Bálint székelyföldi missziója,¹⁰² és a jezsuiták váradi megtelepedése Szántó István vezetésével.

Szántó figyelme a magyarországi török hódoltsági területeken élő katolikusok életére is kiterjedt. Váradi missziója során a temesvári és a gyulai katolikusok követeket küldtek hozzá, és katolikus papot kértek tőle lelki vigasztalásukra. Szántó először elutasította a kérésüket, mondván, hogy valami baja eshet a katolikus papnak a török uralom alatt. A követek ezután ismét visszatértek, de most már a temesvári basa török nyelvű levelével, amelyben az biztonságot ígért a katolikus papoknak, akik a fennhatósága alatt lévő területen szabadon hirdethetik Krisztus evangéliumát. A temesvári basa alá tartozó negyven faluban és a városban a katolikusok állhatatosan megőrizték hitüket. Hasonlóképpen Gyulán is, ahol katolikus bosnyákok, dalmátok és magyarok laktak pap nélkül. Szántó Marco Pitačić rendtársát küldte misszióba a kért helyekre, ahol két hónapot töltött, majd visszatért Váradra, Szántóhoz.¹⁰³

A 16. századi magyarországi jezsuita hódoltsági misszió kezdete ennek a történetnek a fényében Szántó nevéhez kapcsolható olyan értelemben, hogy ő az elsők között volt, aki jezsuitát, ti. Pitačićot, tudott küldeni a török által megszállt magyarországi területekre.

100 A jezsuiták hódoltsági missziós terveiről ld. *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572–1647). Bp. 2002. (Humanizmus és reformáció 26.) 152–156. *Molnár A.* írásából kiemelem Possevino tevékenységét, akiben még 1574-ben, valószínű, hogy Szántó hatására fogalmazódott meg az erdélyi küldetés gondolata. 1583-as erdélyi útja után Possevino terveinek középpontjában elsősorban nem a hódolt Magyarország katolikusainak megsegítése, hanem az Oszmán Birodalomban történő nagyszabású missziók gondolata állt.

101 MAH II. 194–195. „Multae praeterea civitates, pagi et oppida Transylvaniae nostram opem implorant. In Sicilia populus catholicus et nobiles summo desederio nos tamquam angelos aut apostolos Dei expectant. Est autem Sicilia comitatus Transylvaniae et pars orientalis, Valachiae et Moldaviae adiacens. In ea parte integre fides catholica fuit conservata, sed paucos habent sacerdotis et eos indoctos. Item in Karansebes collegium postulatam est. Est autem Karansebes ultima Transylvaniae civitas, in finibus Ungariae, Bulgariae et Mysiae. [...] Item Varadini (quod oppidum in communi termino Transylvaniae et Ungariae situm est) Rex Poloniae collegium nobis se erecturum promisit.”

102 *A. Socherus*: i. m. 276. „Sacerdotum duorum Steph. Arator Varadinum [...] alter Valentinus Ladus ad Siculos profectus [...], nec admodum diu commorarentur, pietatis fructus [...] atque opera retulere.”

103 MAH III. 344–345.

Pitačić 1588 júliusában számolt be a generálisnak írt levélben a gyulai és a makói misszióról.¹⁰⁴ A levél dátumával kapcsolatban felmerül néhány probléma: 1. Szántó 1587 júniusáig volt Váradon, majd Gyulafehérvárra került. Pitačić 1586-ban még Gyulafehérváron volt,¹⁰⁵ 1587 húsvétján már Váradon működött, hiszen leírta, hogy a feltámadási körmenetet a protestánsok megtámadták;¹⁰⁶ 2. Szántó határozottan azt állítja, hogy ő küldte Pitačićot a törökök által megszállt területekre, s onnan hozzá tért vissza a szerzetes.¹⁰⁷ Tehát Pitačić hódoltsági missziójának az 1587-es év júniusáig bezárólag (Szántó Váradról történő távozásáig) kellett történnie. Szántó sokszor téved a dátumok tekintetében, de abban biztos vagyok, hogy jól emlékezett arra, hogy ő küldte Pitačićot a magyarországi hódoltsági misszióba. Ezt 1588-ban, a megyesi országgyűlésen akarta elmondani,¹⁰⁸ amikor az események még nagyon közeli voltak. Miért lett volna érdeke alaptalanul azt mondani, hogy ő küldte Pitačićot Gyulára és környékére? A felmerült problémára az egyik megoldás az lehet, hogy Pitačić 1587-ben és egy év elteltével, 1588-ban is járt a hódoltságban. A másik megoldás pedig az lehet, hogy az 1588-as levél dátuma téves, a levél valójában 1587 júliusában keletkezhetett.¹⁰⁹ Ezért az a véleményem, hogy Szántó küldte Pitačićot a magyarországi török hódoltsági misszióba, valamikor a 1587-es év első felében.

Tóth István György kutatásaiból is ismerjük a hódoltsági missziók történetét.¹¹⁰ XIII. Gergely pápa az 1580-as évektől kezdve jelentős erőfeszítéseket tett a török fennhatóság alatt élő katolikusok lelkipásztori ellátásának biztosítására. Vizitátorokat küldött ki a helyi egyházak ellenőrzésére. A vizitátor legfontosabb feladatát a trentói zsinat végrehajtásának az ellenőrzése, illetve a zsinat végzéseinek hathatós előmozdítása jelentette. Raguzai Bonifác (Bonificije Drakolica, stagnói püspök) 1580-ban Boszniában, 1581–1582 folyamán pedig Szlavóniában, Pécsen és Temesvárott vizitált.¹¹¹ 1581 utolsó hónapjaiban Temesvárott és környékén működött, itt is halt meg a következő év februárjában. Halála után a vi-

104 MAH III. 162–165.

105 MAH II. 991.

106 MAH III. 25–28.

107 MAH III. 344–345. „Tunc Arator ad consolandos catholicos illos sub turcis existens misit P. Marcum.” „Moratus est P. Marcus vix duobus mensibus apud illos, iterum reversus est Varadinum ad Aratorem.”

108 Ismeretes, hogy Wujek nem engedte felolvasni Szántó Apológiáját, amelyben Szántó válaszolt a protestánsok vádjaira.

109 A Pitačić-féle levél az adott évben történeteket meséli el, mert így kezdődik: „Cum hoc anno mense aprili [...]” („Amikor ez év áprilisában”). Tehát vagy az 1587-ben, vagy az 1588-ban történetekre utal.

110 Néhány példa: *Tóth István György*: Mint Makó Rómától. Hódoltsági katolikusok és a Hitterjesztés Szent Kongregációja. In: *Hagyomány, közösség i. m.* 123–139.; *Uő*: Koszovóból vagy Mezopotámiából? Missziópüspökök a magyarországi török hódoltságban. *Történelmi Szemle* 41(1999) 279–329.; *Uő*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Bosnyák ferencesek a hódoltsági misszióban. *Századok* 134(2000) 747–799.

111 *Tóth István György*: Raguzai Bonifác, a hódoltság első pápai vizitátora (1581–1582). *Történelmi Szemle* 39(1997) 447–472.

zitáció nem érte el a célját, mivel összefoglaló jelentést már nem tudott írni, és a Szentszék sem tett kézzelfogható intézkedést a hódoltsági katolikusok érdekében. Jelentősége ezeknek a vizitációknak abban állt, hogy Bonifác püspök és a felkeresett katolikus közösségek leveleiből a Szentszék első ízben kapott viszonylag részletes képet a hódoltsági Magyarország egyházi viszonyairól. A püspök kísérője volt Bartolomeo Sfondrato, raguzai jezsuita.¹¹² Bonifác püspök és Sfondrato vizitációiról és annak tartalmáról tudott Szántó is, hiszen 1581. szeptember 21-én azt írja a vatikáni könyvtár őrének, hogy Sfondrato augusztusban megérkezett hozzájuk „Bulgárián és Mysián át”. Tóth István György pontosítja az említett útvonalat: a jezsuita a Belgrád–Temesvár útvonalon érkezett meg Kolozsvárra.¹¹³ Tóth István György részletesen beszámol a vizitátor és kísérője tapasztalatairól. Most Sfondrato egyik levelének a jelentését emelem ki, amelyet így közölt: „Sfondrato leveléből, amelyben részletesen beszámolt az útközben elszünetelt megpróbáltatásairól, kiderül, hogy Bosznia »igazhitú« lakói több mint egy évszázaddal a török hódítás után is őrizték a keresztény hagyományokat. Muszlim szállásadói kétnapos vendégeskedéssel megünnepelték Szent Miklós napját, majd a jezsuita utazótól a karácsony dátuma, a szentek ünnepe és élete felől érdeklődtek, mert – mint mondták – az itteni öregek nem akarják elmulasztani sem a karácsonyt, sem a szentek ünnepeit, hiszen ezeket még mindig tisztelik. Amikor fiaikat körülmetéltetik, bár keresztény szentek neveit nem adják nekik, a »karácsony« nevét (božic, illetve névként Božo) szokták a kisfiúknak adni. Sokan közülük ugyan muszlimmá lettek, de ezek a többi muszlimot kevéssé tartják, ők maguk külsőre Allah követői. Sfondrato valószínűleg nem tévedett, amikor megállapította, »hogy ha Isten Boszniát ismét a keresztények kezére adná, ezek a felületesen iszlamizálódott bosnyákok mind visszatérnének a kereszténységhez.«”¹¹⁴

Összegzésként elmondható, hogy Szántó jól ismerhette az Erdéllyel szomszédos hódoltsági részeken élő keresztények helyzetét, illetve reményt láthatott arra is, hogy az Erdéllyel határos hódoltsági területeken is érdemes az iszlámmal szemben missziót kifejteni.

A hitvitázó Szántó

Szántó 1574-ben, Everard Mercurian generálishoz írt levelében – amelyben az erdélyi missziót sürgeti – olvashatunk részletesen irodalmi terveiről is.¹¹⁵ Jelzi, hogy egy imádságoskönyvvel már el is készült, amelynek összeállítására a hívek

112 *Tóth I. Gy.*: Raguzai i. m. 451. Sfondrato 1569-ben lépett a jezsuita rendbe, 1578 és 1580 között loretoi gyóntató.

113 I. m. 458.: 42. jegyzet.

114 I. m. 455.: 26. jegyzet. A levél eredetije: Archivum Romanum Societatis Iesu, Vol. Italia 156. Fol. 169/r–v.

115 MAH I. 425–426.

kérték fel. A könyvecske öt részből áll: Az első részben összeállított egy rövid keresztény tanítást. A második rész reggeli és esti könyörgéseket, valamint étkezés előtti és utáni hálaadásokat tartalmaz. A harmadik részben bűnbánó zoltárok olvashatóak litániákkal és különféle könyörgésekkel a szorongatások és a bajok elkerülésére. A negyedik részben az egyházi ünnepek megünnepléséről írt. Az ötödik részben az Úr szenvedését foglalta össze a négy evangélium alapján.¹¹⁶ Ezt a munkát ki akarta nyomtatni, de „a közigazgatásban működő eretnek tisztviselők éveken át halogatták az ügyet, sőt visszaadták a [...] kéziratot”.¹¹⁷ Szántó végül nem tudta kinyomtatni ezt a munkáját Bécsben. A kézirat sorsáról nem tudunk. Talán az 1605-ös tűzvészben semmisült meg? Vagy talán sikerül rábukkanni egy levéltárban?

Szántó római tartózkodásának idejéből nem ismerünk teológiai munkákat. Az 1575-ös szentévről feljegyzéseket készített, amelyeket 1598-ban átdolgozott, amit kiegészített a búcsúk történetével.

Erdélyben elsősorban térítéssel, tanítással, a protestánsokkal való polémiaival foglalkozott. Ritkán utalt terveire. 1582-ben engedélyt kért néhány imádságoskönyv és a (római) katekizmus magyarra történő fordítására.¹¹⁸ Ezt az elgondolást segítette Antonio Possevino atya is, aki 1583 és 1584 között járt Erdélyben és Magyarországon, és kezdeményezője volt a kolozsvári nyomda megalapításának.¹¹⁹ Szántót pedig buzdította, hogy a Szentírás és a katekizmus kiadásával segítse a hitújítók elleni harcot. Ezek csak tervek maradtak, egyrészt a kialakult történelmi helyzet, másrészt Szántó állandó elfoglaltsága miatt.

Szántó erdélyi teológiai munkásságának tervét 1587-ben közölte a generállal. A korábbiakban említett imádságoskönyv, illetve egy katekizmus magyarra fordításáról és megjelentetéséről szól, valamint Ioannes Gerson és Ludovicus de Granada műveinek magyarra fordításáról, továbbá egy egész évre szóló homília-gyűjtemény megírásáról.¹²⁰ A generálisnak írt 1591-es levelében felmentést akart kérni feladatai alól, hogy az írásnak szentelhesse magát.¹²¹ E művek elkészültéről nincs ismeretünk. A tervezett címekből kiderül: nem mélyenszántó műveket kívánt létrehozni, hanem nagyon is gyakorlatias, mindenki számára érthető összefoglalásokat. Nem akart közvetlenül az eretnekek kihívásaira válaszolni, hanem az egyszerű (katolikus) nép és a papság számára akart eligazítást, megerősítést adni. Tervezett műveivel segíteni kívánta a magyar ajkú híveket, illetve a papságot, szolgálatának ellátásában.

116 MAH I. 426.

117 I. h. „[...] sed quia illi, qui in regimine versantur, maiori ex parte haeretici sunt, per annum fere retinuerunt, et [...] restituerunt [...] integrum et illaesum [librum].”

118 MAH II. 241. „Pater Stephanus Arator dari sibi licentiam interpretandi aliquos libellos precum et catechismum in lingua hungarica.”

119 *Timár Kálmán*: Szántó (Arator) István irodalmi tervei. Irodalomtörténeti Közlemények 40(1930) 34–42., 161–174.

120 MAH III. 85–86.

121 MAH III. 713.

A trentói zsinat után a reformátorok és a katolikus teológusok között a viták közös alapja változatlanul a Szentírás, annak is a Szent Jeromos által fordított Vulgata latin szövege.¹²² A patrisztika korában az egyházatyák még eredeti nyelveken olvasták, és az eredeti szöveg alapján magyarázták az Írást. A középkori szentíráshasználat szembevetően különbözik a patrisztikus korétól: lényeges változás ugyanis, hogy az európai kultúra eltávolodott a görög nyelvtől. Következésképpen a teológiai élet elszakadt az Ószövetség *Hetvenes* fordításától. A szentírás-magyarázók majdnem mindig a Vulgata szövegére hagyatkoztak, azt kellett elfogadniuk kiindulópontul, minden tökéletlensége ellenére. A szövegváltozatokat csak a szentatyák műveiből ismerték, a héber szavak és nevek értelmezésében pedig legfeljebb Jeromos írásaira támaszkodhattak. A középkor tudósai kevésbé voltak képesek mély szövegkritikára, mint a szentatyák legjobbjai, e téren inkább csak válogathattak a patrisztikus anyagból. Ennek ellenére újra és újra megjelent az „autenticitás” igénye az Egyházban, főleg a 12. századi reformmozgalmakkal kapcsolatban. Így például az angol Harding (Szent) István zsidó rabbik tanácsát kérte, hogy a Vulgatát átjavítsa. Szent Viktor-i András ugyancsak zsidó kapcsolatok segítségével nyúlt vissza az eredeti szöveghez, hogy kommentárjaihoz megfelelő alapot találjon.

A humanisták a Szentírás nyelvi és szövegkritikai problémáit ismét felfedezték. Rotterdami Erasmus görög Újszövetsége 1516-ban hagyta el a nyomdát, Ximenes bíboros héber szövegkiadása pedig 1522-ben látott napvilágot. A reformátorok a görög és héber szövegnek a latintól való eltérését újra és újra használták a Vulgatára támaszkodó katolikus egyházi hagyománnyal és szentírás-magyarázattal szemben. A trentói zsinat csak a Vulgatát ismerte el hivatalos fordításnak. Így érthető meg, hogy a szövegkritika és a nyelvismeret fontos szerepet kap a trentói zsinat után is. A reformátorok a Vulgata szövegét a tévedések melegágyának tekintik, a trentói zsinat viszont hitelesnek. A hitvitákhoz tehát első sorban nyelvi ismeretekre (héber, görög, latin), alapos Szentírás- és patrisztikai ismeretekre volt szükség. A reformáció korának sajátos terméke tehát a polémia, amely hozzájárult a tudomány, közelebbről a történetírás fejlődéséhez, mert a vita egyik tárgya az egyház története lett. Mindegyik fél a történelemre hivatkozott a maga értelmezésében, ami jelentős előrehaladást tett lehetővé ebben a tudományágban. A lutheránus Matthias Flacius és munkatársai 1559 és 1574 között sorozatban adták ki a *Centuriae Magdeburgensist*. Ez már kifejezetten forráskutatásokon alapuló történetírás volt, mely határozott, de szelektív kritikát tartalmazott. Viszont történetietlen az anyag sematikus elrendezése (az évszázadok szerinti beosztás), a részletekben elvesző, nagyobb összefüggéseket fel nem ismerő szemléletmód, a polemikus és apologetikus irányultság. Céljuk az volt, hogy bemutassák, miképpen romlott meg fokról fokra az Újszövetség korá-

122 Kósa László hívta fel a figyelmet arra, hogy már a 16. században készült protestáns latin szentírásfordítás a bibliai nyelvek alapján. A Szentírás értelmezésbeli problémáinak megértésében nagy segítségemre volt a következő munka: *Farkasfalvy Dénes*: Bevezetés a Szentírásstudományba. Szeged, 1995.

nak egyháza, és jutott el a középkori állapotokig. A tizenhárom kötet 1300-ig tárgyalja az egyház történelmét. Cesare Baronius *Annales ecclesiastici* című munkája katolikus oldalról a *Centuriaet* volt hivatva cáfolni. Baronius 1588 és 1607 között 12 főlíánst jelentetett meg. Az *Annales* ugyanolyan elfogult volt, mint a *Centuriae* és ugyanolyan pontatlan is, csak éppen más helyeken. Ennek ellenére ezek a művek nélkülözhetetlenné váltak a későbbi korok történészei számára.

Összefoglalásként elmondható, hogy a 16. században a hitbéli viták alapja a Szentírás értelmezése volt, amely a filológiai magyarázatok mellett arra kereste a választ, hogy Isten hogyan nyilatkoztatja ki magát. A protestáns fél a kinyilatkoztatást csak a Szentírás alapján értelmezi, a katolikus fél szerint a Szentírásból kiindulva az Egyház értelmezi, a hagyományokat (*traditio*) is figyelembe véve. Ezek ismeretében érthető meg az 1581 májusában tartott kolozsvári disputa.

Az 1581. májusi országgyűlés előtt a jezsuiták nyilvános vitára hívták ki a protestáns lelkészeket. Ennek a disputának az előzményét, tartalmát és hatását feldolgozta Barlay Ö. Szabolcs.¹²³ Ezzel kapcsolatban Barlay a következőket írja: „Ha a vita alapjául szolgáló kérdéseket vizsgáljuk, azt kell mondanunk, hogy írójuk szándékosan nem egyik vagy másik felekezet nézetével kíván vitatkozni, hanem mindegyiknek a legsebezhetőbb pontját veszi célba, azt, amin az összes reformált egyház léte áll vagy bukik. Ez pedig nem más, mint maga a Biblia, melyet a bizonyítás egyetlen eszközeként idéz minden hitújító vagy másként gondolkodó Ariustól Lutheren és Kálvinon keresztül Dávid Ferencig. A tézisek tehát úgy vannak megszerkesztve, hogy az opponensnek válaszolnia kell erre a kikerülhetetlen alapkérdésre: hajlandó-e elfogadni a Biblia mellett azt az ősi tradíciót is, ami nincs és nem is volt soha leírva? A római egyház ugyanis mind a kettőt nélkülözhetetlen forrásként kezeli, sőt azzal a megdöbbentő érveléssel szorítja sarokba a csak a Bibliával érvelőket, hogy ha a Szentírás esetleg nem maradt volna fenn, vagy nem írták volna le az Ó- és Új Testamentum írói mindazt, amit de facto leírtak, akkor is létezne az egyház, kereszténység. Ennek az érvelésnek a legmélyén egy valóban fonák kérdés lappang: Jézus sehol senkinek nem adott parancsot, hogy szavait, igazságait vagy életének eseményeit leírják. Éppen ezért eleve téves csak a fennmaradt szövegekben keresni a választ vagy útbaigazítást minden felmerült kérdésnél. Mivel ez a központi kérdés minduntalan visszatér, és erre össz pontosul a legkülönbözőbb érvekkel alátámasztott okfejtés, nem meglepő, hogy mindegyik felekezet úgy érezte: őt éri a kritika.”¹²⁴

Szántónak nagy szerepe volt e disputa létrejöttében. Még Bécsben megkapta az erdélyi antitrinitáriusok hitvallását. A generálishoz írt levelében (1574) olvassuk a következőt: „Birtokomban van az Erdélyben, Kolozsvárott nyomtatott antitrinitáriusok hitvallása, amelyet egy várkapitány küldött nekem körülbelül

123 Barlay Ö. Szabolcs: Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Bp. 1986. 126–140.; *Út*: Úton Európába a Mohács utáni évtizedekben. Doktori disszertáció. Bp. 1993. Ld. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Kézirattár (= MTA Kt. Kt.) D/16.524.

124 Barlay Ö. Sz.: Romon virág i. m. 133.

egy éve, hogy megcáfoljam.”¹²⁵ Szántó ezt a művet elküldte Rómába, ahonnan eljutott Alfonso Pisához Halléba. A niceai zsinat Ariusszal kapcsolatos határozataival Pisa foglalkozott. Az Erdélyből kapott arianus tételeket beledolgozta hallei előadásaiba.¹²⁶ Szántó volt az első a jezsuiták közül, aki a renden belül felhívta a figyelmet az erdélyi protestáns felekezetek tanítására. Barlay Ö. Szabolcs joggal állapította meg, hogy a jezsuitáknak 1579 és 1581 között a rövid idő miatt nem állt módjukban tudományos (*academicamente*) alaposággal felkészülni. A felkészülést tehát már az 1570-es évek közepétől elkezdték Pisa vezetésével, 1581-ben Krakkóból kapták meg az anyagot, amely alapján vitáztak.¹²⁷ Tehát Szántó volt az egyik jezsuita, aki közvetve ugyan, de előkészítette a disputát. Az 1581. május 9-én tartott vitát a jezsuiták egymás között folytatták le Báthory Kristóf jelenlétében, ugyanis a protestáns lelkészek nem jelentek meg. Eredetileg Wolfgang Schreck lett volna a disputa elnöke, Johannes Pusch a védő. Mivel Luigi Odescalchi is megbetegedett, s a protestánsok nem jelentek meg, ezért Péter Schreck és Péter Pusch egymás között vezették le a vitát. Ezzel kapcsolatban Szántó a *Historia Transylvaniae*ben a következőket írja: „Páter Wolfgang [Schreck] megvédte az állításokat Isten Igéjéről, én és Péter János [Pusch] néhány órán át vitatkoztunk.”¹²⁸ A latin mondat értelmezése nem egyértelmű. Ugyanis úgy is lehet értelmezni, hogy Szántó és Pusch vitatkozott egymással. Ennek ellentmond az, hogy Szántó neve nem szerepelt a kinyomtatott tézisek címlapján, csak Schreck és Pusch neve.¹²⁹ Neki tehát nem szántak védő-vitatkozó szerepet. Inkább arról lehet szó, hogy Pusch elmondta ellenvéleményét, s az elhangzottakat Szántó magyarrá fordította. Ezt erősíti meg az a tény, hogy 1584-ben Campano lengyel provinciális a következőket írta Possevinónak: „Átadtam a magyarrá fordítandó téziseket P. Istvánnak [Szántónak], akit Váradra fogok küldeni.”¹³⁰ Tehát a rendi vezetésben élt a vágy, hogy Erdélyben magyarul is ismertek legyenek a kolozsvári disputa tézisei. Úgy látszik, hogy Szántó ezt a munkát már nem tudta Váradon elvégezni, semmit nem tudunk a fordítás elkészültéről. Szántó valószínűleg nem is foglalkozott vele, hiszen Váradon sok feladat várt rá.

A tézisekre, néhány évvel később, a reformátusok részéről Laskai Csókás Péter *Theorematum de puro et expresso Dei Verbo* című könyvében válaszolt.¹³¹

125 MAH I. 426. „Habeo et confessionem trinitariorum in Transylvania Claudiopoli impressam, a cuiusdam arcis capitaneo ad confutandum mihi transmissam quasi ante annum.”

126 MAH I. 492–493. Pisa 1575. máj. 2-án kelt levelében számolt be arról, hogy olvasta Szántó jelentését. Meg kell jegyeznünk, hogy Pisa személyesen nem jutott el Erdélybe. Szellemileg, szakmailag készítette elő az erdélyi missziót.

127 Borsa Gedeon a nyomtatott tézisek betűtípus-vizsgálata után kétségtelenné tette, hogy Krakkóban nyomtatták azokat. Ld. Barlay Ö. Sz.: Romon virág i. m. 130–131.

128 MAH IV. 536. „Pater Wolfgangus [Schreck] defendit assertiones de Verbo Dei, ego et Pater Ioannes [Pusch] impugnavimus aliquot horis.”

129 Theses de puro et expresso Dei verbo [...], ld. Barlay Ö. Sz.: Romon virág i. m. 130–131.

130 MAH II. 633. „Dedi theses hungarice vertendas P. Staphano, quem Varadinum ducam”.

131 Ennek részletes ismertetését ld. Barlay Ö. Sz.: Romon virág i. m. 132–133.

Szántó 1587 júniusában Gyulafehérvárra került hitszónoknak, ahol személyesen találkozott Laskaival. Vitájuk kibontakozását a protestáns lelkész halála megakadályozta.¹³²

Szántó Beregszászi Péter református lelkéssel Váradon 1584 és 1587 között szakadatlan vitát folytatott. Írásaik alapján¹³³ megismerhetjük az 1580-as évek erdélyi katolikus (jezsuita)–protestáns (református) hitviták tartalmát, problémáit és azok hatásait.

Szántó 1584. február 9-én érkezett „Erdély kapujába”, Váradra. „István páter uram” – ahogyan Szántót a protestánsok szólították – két társával kezdte el váradi apostolkodását, prédikációinak óriási hatásuk volt, még a török hódoltsági területekről is sokan jöttek, hogy hallgassák.¹³⁴ A protestáns lelkészek rögtön támadást indítottak ellene, élükön Beregszászi Lőrinc Péterrel.¹³⁵ Beregszászi heves jezsuitaellenessége 1582-ben kezdődhetett, amikor tanulmányozásra megkapta az 1579-es szombathelyi zsinatról szóló könyvet,¹³⁶ és annak jezsuita főszeplője ellen *Apologica* címmel¹³⁷ polémiát írt.

A Beregszászi műveit tartalmazó 1587-es bázeli kiadás tartalomjegyzékének a 7. számmal jelölt *Ventilatio* utáni „Thoraconymo auctore” bejegyzés felkelti az érdeklődésünket. Knauz Nándor *Kortan* című munkájában azt állítja,¹³⁸ hogy a *Ventilatio* szerzője Thoraconymus, ami tulajdonképpen Beregszászi álneve. Ez nem felel meg a valóságnak, mert a mű végén olvasható „Petrus” aláírás¹³⁹ egyértelműen bizonyítja, hogy a szerző Beregszászi Péter. Knauz tévedésének oka az *auctor* szó helytelen fordítása. Itt a latin szó nem szerző, hanem kezdeményező, biztató, tanácsoló jelentéssel értendő,¹⁴⁰ azaz Thoraconymus Mátyás kezdeményezésére, tanácsára kerültek Beregszászi művei az 1587-es kiadásba. Johann Jacob Grynaeus, aki kiadta a bázeli könyvet, megjegyzi a bevezetőben, hogy a

132 MAH III. 85–86.

133 *Beregszászi Péter* kiadott munkái. 1. *Ventilatio scripti*, Claudiopoli in Transylvania editi, quod inscriptum est adversus auctores Iuliani, ut vocant Pseudocalendarii, Varadini impressi pro anno 1585. 2. *Defensio ventilationum contra calumnias Stephani Aratoris Iesuitae*. 3. *Epistola ad Stephanum Aratorem Iesuitam*. Ld. *De controversiis Religionis [...]*. Ed. Joh. Jac. Grynaei. Basileae, 1587. 371–523. – A kötet *Beregszászi P.* írásai mellett tartalmazza *Thoraconymus Mátyás* műveit is. – Ugyancsak ebben a kötetben található *Wolfgang Schreck*: *Adversus auctores Iuliani ut vocant Pseudocalendarii Varadini impressi pro anno 1585.*: 347–370. MTA Kt. Kt. RM. III. 243./a–b. Szántó írásait ld. a MAH-, ill. FRT-kötetekben passim.

134 MAH II. 687.

135 Zoványi Jenő is elfogadja Szántó érveit, miszerint a támadások oka abban keresendő, hogy a jezsuita szerzetes megérkezéséig a protestánsoknak csak tanulatlan papokkal volt dolguk, és azt gondolták, hogy Szántóval is könnyen elbánhatnak. Ld. *Zoványi Jenő*: *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Bp. 1977. 146.

136 I. m. 148.

137 *Beregszászi Péter*: *Apologica pro ecclesiis reformatis, actis impiis synodi Savariensis opposita*. Várad, 1585. – A munka megjelent az 1587-es bázeli kiadásban.

138 *Knauz Nándor*: *Kortan*. Bp. 1876. 31.

139 *Beregszászi P.*: *Ventilatio* i. m. 423.

140 *Pápai Páriz Ferenc*: *Dictionarium latino–hungaricum*. Bp. 1995. 66.; *Finály Henrik*: *A latin nyelv szótára*. Bp. 1894. 209.

munkákat két „tanult derék magyar ifjú” küldte el hozzá kiadás végett, Csanádi János a wittenbergi és Krakкаи Demeter a strassburgi egyetemről. Szabó András kutatásaiból viszont kiderül,¹⁴¹ hogy Thoraconymus és Beregszászi kéziratait Fegyverneki Izsák volt pataki diák – aki 1585-ben tért haza Patakra Heidelbergből és Grynaeusnál tanult teológiát – adta át Krakкаи Demeternek 1586 áprilisában, hogy juttassa el azokat a tanárhoz tanulmányozásra és kiadásra, mellékelve a saját és Thoraconymus levelét, amelyet kiadott Szabó András.¹⁴² A levél 1586. április 6-án kelt Sárospatakon. Témánk megértése végett közlöm a latin nyelvű levél magyar összefoglalóját: „Mivel kollégája, Fegyverneki Izsák megkérte, hogy levelet írjon Grynaeusnak, s többen azt kívánták, hogy küldjön bizonyos dolgokat Németországba kinyomtatásra, ezért rövid levele mellett elküld néhány jezsuiták és ubiquitáriusok elleni művet, s Grynaeus ítéletére bizza őket, ha úgy látja jónak, javítson rajtuk, s ha méltóak rá, nyomtattassa ki. Megjelenésük esetére megadja a művek sorrendjét, szerzőtársáról, Beregszászi Péterről az a hír járja, hogy meghalt.¹⁴³ A *Ventiliót* és a *Defensio ventilationumot* kéri, hogy a szerző neve nélkül jelentesse meg Grynaeus. Jó lenne, ha eléjük függesztene egy előszót Magyarország és Erdély nemességéhez intézve, figyelmeztetve őket, hogy őrizzék meg az evangélium igazságát, s ne adják a gyermekeiket a jezsuitákhoz tanulni. Nem kérné mindezt Grynaeustól, ha ugyanolyan nyomtatási lehetőségei lennének, mint neki ott Németországban – egyetlen nyomdászuk Hoffhalter Rudolf volt, aki néhány nappal ezelőtt halt meg. Elfelejtette az előbb: hogy a hatodik »ventilatio« érthetőbb legyen, helyezze Grynaeus a végére azt a táblázatot, amely *Ephemeris*ének végén van, s amelyet Fegyverneki Izsák már korábban elküldött.”¹⁴⁴ Ez a levél tehát bizonyítja a korábban elmondottakat. Az itt említett művekhez tette hozzá Grynaeus a Csanáditól kapott újabb Beregszászi-kéziratot. Thoraconymus ekkor pataki rector volt,¹⁴⁵ aki a saját hitvitáin túlmenően szükségesnek tarthatta kiadatni Beregszászi *Ventilióját* is. Thoraconymus – mint láttuk – ismerte Beregszászi műveit, mert 1584-ben a Váradon tartózkodó Hoffhalter Rudolf kinyomtatta többek között az ónaptárt és Beregszászi *Apoligicáját*, majd 1585-ben visszatért Debrecenbe, és ott a *Ventiliót* adta ki. Ez azért is fontos, mert 1585-ből nem ismertünk debreceni nyomtatványt. Néhány töredéke ismert 1987 óta, ezeket Torda István azonosította.¹⁴⁶

141 Szabó András: Melanchthontól Lipsiusig. Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598. Irodalomtörténeti Közlemények 90(1986) 483–506.

142 Johann Jacob Grynaeus magyar kapcsolatai. Közreadja: Szabó András. Szeged, 1989. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 22.) 126–127.

143 Ez a hír álhir volt. Beregszászi ugyanis 1587. márc. 8-án halt meg.

144 Johann Jacob Grynaeus i. m. 126. A latin nyelvű szöveg itt található meg. Az összefoglalót Szabó András készítette.

145 Thoraconymusról ld. *Ötvös Péter*: Thoraconymus Mátyás. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. Tom. X–XI. Összeáll. Keserű Bálint. Szeged, 1971. 29–36. – Szabó A. szerint Thoraconymus 1586 áprilisában még élt, jún. 22-én halhatott meg.

146 Torda István: A naptár-vita és egy ismeretlen debreceni nyomtatvány 1585-ből. Magyar Könyvszemle 103(1987) 217–220.

Patakon tehát Thoraconymus vezetésével a kriptokálvinisták¹⁴⁷ segítették a váradi helvét irányzatúakat, sőt polemikus írásaiknak külföldi kiadási lehetőséget is biztosítottak, így nemzetközileg ismertté tették a vitákat.

A húsvét megünneplése időszakunkban (az 1580-as évek közepén) fontos kérdéssé vált: mikor kell megülni az ünnepet, vagyis melyik naptári számítás szerint? XIII. Gergely pápa 1582. február 14-én elrendelte a nevéhez fűződő naptárreformot, ám annak elfogadtatása nem volt könnyű, főleg a protestáns és az ortodox országokban. A Gergely-féle naptárat az akkori csillagászati, matematikai ismeretek alapján vezették be, a probléma elsősorban abban állt, hogy az újítást a pápa szorgalmazta. A protestáns szerzők, így Beregszászi is, elvetették a tudományos módszereket, a csillagászatot nem tartották tudománynak. Beregszászi Augustinusra hivatkozva megállapította: „Az igaz keresztény vallás elúzi és megveti azokat a csillagjósokat, akiket matematikusoknak neveznek.”¹⁴⁸ Az új naptár bevezetése előtt a pápa véleményt kért a Sorbonne-ról, és azt a választ kapta, hogy a naptár megváltoztatása egyenlő lenne azzal, hogy az ógyház tévedett a húsvét napjainak kérdésében, és ez meggyengítené az egyház tekintélyét.¹⁴⁹ Ugyanis 325-ben az ekvinokcium március 21-ére esett, ám 1582-ben már tíz nappal korábbra. Ezért rendelte el a pápa, hogy október 5. helyett 15. legyen. Ez után vita alakult ki a katolikusok és a protestánsok között, így Erdélyben is. Kolozsvárott 1582-ben, az új naptár bevezetése után rögtön tiltakoztak az antitrinitárius lelkészek. A pápát Antikrisztusnak nyilvánították, aki még az időt is megváltoztatja. Szántó kolozsvári prédikációiban a naptárreform értelmét elmagyarázta, de nem sok sikerrel, mert korábban sokan eltávolodtak a katolikus hittől. Gyulafehérváron is hasonló dolgok történtek Szántóval, ahová 1587-ben került.¹⁵⁰

Ferdinando Capece kolozsvári rektor¹⁵¹ váradi látogatásakor, 1584. április 18-án Szántó jelenlétében barátságos beszélgetést folytatott Beregszászival, akinek a húsvét megünnepléséről (*de Pascate celebrando*) és a szentek segítségül hívásáról kérdéseket tett fel. Az új naptár bevezetése együtt járt az egyházi ünnepek megváltozásával, ám Beregszászi szerint az ünnepek meghatározásában csakis a Szentírás lehet mérvadó,¹⁵² a pápának nincs joga megváltoztatni azokat. Ennek tudatában Beregszászi ösztönzésére Hoffhalter Rudolf nyomdász 1584-ben kiadta Váradon az 1585-re szóló ónaptárt.¹⁵³ A régi naptár kiadása ellen

147 Thoraconymus kriptokálvinista voltát bizonyította Szabó A.: i. m. 492.

148 Beregszászi P.: Ventilatio i. m. 410. „Illos planetarios quos mathematicos vocant Christiana vera pietas expellit et damnat.” – Vö. Aurelius Augustinus: Vallomások. Bp. 1982. (Etikai gondolkodók) 98–100.

149 Owen Chadwick: A reformáció. Bp. 1998. (Osiris könyvtár. Vallástörténet) 282.

150 MAH IV. 538.

151 Amikor Báthory István 1583-ban megalapította Kolozsvárott a Seminarium pontificium et regiumot, akkor Aquaviva Claudio generalis Capecet bízta meg a rektori teendőkkel. – Vö. L. Vicidomini: i. m. 100.

152 Beregszászi P.: Ventilatio i. m. 388.

153 Ld. Torda I.: i. m.

azonnal tiltakoztak a jezsuiták. A kolozsvári Páter Schreck művében¹⁵⁴ hangsúlyozta a pápa vezető szerepét a kereszténységben, valamint a tudományos módszerek helyességét. Beregszászi az új naptár elleni írásaiban¹⁵⁵ abból indult ki, hogy a pápa, aki elrendelte a naptárreformot, az Antikrisztus.¹⁵⁶ Laskai Csókás Péter *Theorematum de puro et expresso Dei Verbo* című könyvében szinte szó szerint ugyanazt írta a naptárreformmal kapcsolatban a pápáról, amit a kolozsváriak, illetve Beregszászi, tehát, hogy a pápa csillagászként viselkedik, és ő az Antikrisztus, mert még az időt is megváltoztatja.¹⁵⁷ Általános nézetként terjedt el az is, hogy a jezsuiták az új naptár szerzői.¹⁵⁸

Szántó sikertelen disputát folytathatott 1589-ben Joó János lutheránus lelkésszel, amikor „vetélkedtenek nevezetesen az új Kalendariumnak bevétele iránt”.¹⁵⁹ Bod Péter szerint a nagy hallgatóság előtt folytatott vita a protestáns lelkész győzelmével végződött. Erről viszont Szántó sehol sem emlékezik meg, hiszen ez neki kudarcot jelentett.

Az 1584. június 1-jére Váradra összehívott protestáns zsinatra Magyarországról és Erdélyből 303 helvét hitvallású és néhány lutheránus lelkész érkezett. Ekkor a protestánsok Szántó Istvánt hitvitára hívták. A három napon át tartó vita központi kérdése a következő volt: Antikrisztus-e a pápa? Az Újszövetségben az Antikrisztus elnevezés János apostol írásaiban fordul elő, és jelölhet olyasvalakit, aki Krisztus nevét és jogait bitorolja. Pál apostol a tesszaloniakiaiknak írt második levélben leírja¹⁶⁰ az Antikrisztus várható tevékenységét. Luther Márton az 1520. november 4-én *Az Antikrisztus bullája ellen* kiadott iratában a pápát azonosította az Antikrisztussal. „A török ugyan »fekete ördög« – írja –, azonban számunkra a pápa az igazi Antikrisztus [Endchrist], akinek egy előkelő, finom és szép csillogó ördöge van, aki a kereszténység közepette ül.”¹⁶¹ Az 1537-ben írt *Schmalkaldeni cikkekben* ezt vallja: „A pápa az igazi Antikrisztus vagy Ellenkrisztus, aki szembehelyezkedett Krisztussal, és magát fölé tolta,

154 *W. Schreck*: i. m.

155 *Beregszászi P.*: Ventilatio és Defensio c. munkáiban.

156 *Beregszászi P.*: Ventilatio i. m. 385. „[...] hanc mutationem Calendarii a Pontifice factum, notam ac signum esse Antichristi?” Weszprémi István életrajzgyűjteménye tartalmaz egy versikét az ónaptárhoz kapcsolódóan, amely szerint szintén az Antikrisztus műve az új naptár. Ld. *Weszprémi István*: Magyarország és Erdély orvosainak életrajza. III. Bp. 1968. 313–315. „Qui sapit, in veteri maneant ratione dierum, / Nam nova nil verae laudis habere potest / Hanc Anti-Christus genuit, sibi servet eandem etc.”

157 *Petrus Lascovius*: Theorematum de puro et expresso Dei Verbo [...]. Genovae, 1583. 288.

158 *Knauz N.*: i. m. 31. Campano lengyel provinciális a következőket írta Leleszi János erdélyi jezsuitának: „Alicubi prope tumultuatum est [ti. az új naptár miatt; Sz. Cs.]; nec nulla invidiae flamma socii [ti. a jezsuiták; Sz. Cs.] arsere, clamitantibus haereticis. Inveni novum auctorem Jesuitas esse, illumque velut tesseram papisticae ac jesuiticae sectae aversantibus.”

159 *Bod Péter*: Magyar Athénas. Nagyszében, 1766. 122.

160 *2Tessz* 2,1–12.

161 *Botta I.*: i. m. 76.; *Őze Sándor*: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Bp. 1991. (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa II.) 111–124.

mert nem akarja, hogy a keresztyének hatalma nélkül üdvözüljenek.”¹⁶² Luther tehát az ún. egy Antikrisztus felfogást hirdette. Luthertől eltérően a török-pápai, azaz az ún. két Antikrisztus elméletet vallotta többek között Philipp Melancthon és Heinrich Bullinger. Melancthon 1531-ben az *Ágostai hitvallás apológiájában* az Antikrisztus országába sorolta a pápa mellett „Mahomed birodalmát” is.¹⁶³ A 16. századi sátáni, antikrisztusi toposzok arra voltak jók, hogy a különböző felekezetek – bibliai alapokon – egymás létjogosultságát kétségbe vonják és vélt igazuknak nagyobb hangsúlyt adjanak.

Szántó *Dániel* könyvéből és az *Apokalipszis*ből kiindulva sorra vette az Antikrisztus ismertetőjeleit, majd cáfolta azokat öt tételben: 1. Az Antikrisztusnak Dán törzséből kell származnia, körülmetélik, eltörli a keresztséget, meghagyja a szombat ünneplését, Krisztus minden ünnepét megszünteti. Ezeket nem volt nehéz cáfolni, mert a pápára egyik állítás sem volt igaz. 2. Az Antikrisztus önmagát fogja Messiásnak kijelenteni. Szántó bebizonyította, hogy nem volt olyan pápa, aki Messiásnak vagy Istennek nevezte volna magát. 3. Az Antikrisztus Isten templomában, vagyis az újonnan felépített Jeruzsálemi templomban fog trónolni, nem az Isten, hanem az ördög dicsőségére. Szántó kijelentette, hogy nem volt még olyan pápa, aki Jeruzsálemben vagy másutt mint Isten trónolt volna, hanem csak Krisztus helytartójaként. 4. Az Antikrisztus hamis jelek és csodák kíséretében fog eljönni. Szántó ellenérvként elmondta, hogy egy pápa sem tett hamis csodákat istensége bizonyítására, így tehát még egy pápa sem lehetett Antikrisztus. 5. Az Antikrisztus két és fél éven át fog uralkodni. Enoch és Illés 1260 napig támadnak ellene prédikálással, és az Antikrisztus meg is öli őket. Erre az volt a cáfolat, hogy a pápák már 1550 esztendeje uralkodnak, és mindezek még nem következtek be.¹⁶⁴

Szántó a Korán cáfolatában, a *Confutatió*ban¹⁶⁵ azt hangoztatta, hogy Mohamed az Antikrisztus előfutára.¹⁶⁶ A váradi disputa 4. pontjából megérthetjük, hogy Szántó miért hangsúlyozta a *Confutatió*ban azt, hogy a Próféta hamis jelek és csodák kíséretében fogadtatta el magát.¹⁶⁷ Szántó érvei hatásosak voltak, mert a harmadik napon témát váltottak. Ekkor a szentek tiszteletéről folyt a vita. A kérdés tulajdonképpen az volt, hogy a Szentírás és a tradíció mennyire kapcsolható össze. Szántó szerint a szenteket nem imádják, hanem mint kiváló embereket tisztelik őket.

Ghiczy János váradi kapitány Báthory István utasítására a harmadik napon berekesztette az eldurvult disputát. A fejedelem egyúttal megtiltotta, hogy újat

162 Botta I.: i. m. 76–77.

163 I. m. 77.

164 MAH II. 746.; Szittyay Dénes S. J.: A nagyváradi disputa 1584-ben. Magyar Kultúra 10(1923) 726–728.

165 Ld. a 3. jegyzetet.

166 Confutatio i. m. 75. „Mahometes [...] magnus Antichristi praecursor.”

167 I. m. 36–38.

tartsanak. Ennek ellenére Szántó 1586-ban újabb nyilvános vitán vett részt,¹⁶⁸ amelyen ismét a szentek tiszteletéről és Krisztus haláláról vitatkoztak. Ezek a tények arra engednek következtetni, hogy Szántó rendtársaival ellentétben fontosnak tartotta a protestánsok mindenáron való meggyőzését. Rendi előjárói és a fejedelem tiltása ellenére kiállt vitatkozni Beregszászival és Derecskei Ambrus váradi lelkésszel, aki szintén részt vett az 1584-es dispután. Alkata nem viselte el a kihívások elutasítását, a jezsuiták közül egyedül ő vállalta a nyilvános vitákat. A jezsuiták Erdélybe kerülésükkor (1579) ügyeltek arra, hogy feleslegesen ne keveredjenek vitákba a protestánsokkal, kerültek a nyilvános vitákat. Ez alól csak Szántó volt kivétel, aki Váradon (Kolozsvár után) szakadatlan hitvitát folytatott a protestánsokkal. Véleményem szerint Szántó ezeket azért szerette, mert úgy gondolta, hogy remek alkalmat kínálnak a rekatolizálásra. Ezt támasztja alá az a tény, hogy Szántó beszámolóiban mindig megemlékezett arról, hányan térhettek meg. 1586-os vitájának eredményeként ezt írta: „sokan józanabb belátásra tértek”.¹⁶⁹ Az 1584-es disputa után is kijelentette, hogy „sokan a katolikus hitben megerősödtek, egyesek az eretnekségből megtértek,¹⁷⁰ mások ingadozni kezdtek eretnek vallásukban”.¹⁷¹

Szántó az 1584-es dispután hevesen vitázott a protestánsokkal, talán ezzel is magyarázható, hogy durva jelzőkkel illette ellenfeleit: a disputa elnöke „in cathedra pestilentiae” székelt.¹⁷² Szántó az első zsolnárból vett fordulattal fejezte ki véleményét az összegyűlt protestánsokról. Beregszászi felsorolta a rázúdított jelzőket, íme néhány példa: „Te engem [...] tanulatlanul csevegő prókátornak, [...], káromkodó és okoskodó szárnak, [...], istentelen szemfényvesztőnek, [...], Pluto [...] tanítványának nevezel.”¹⁷³ Beregszászi írásban nem ilyen jelzőket használt, hanem szellemeseket. Megállapította például, hogy Szántót „Possem [...] *Erratorem* potius quam *Aratorem* nominare”,¹⁷⁴ azaz inkább *Tévelygőnek* kellene nevezni, mintsem *Szántónak* (kiemelés: Sz. Cs.).

A viták során protestáns részről teológiai köntösben sokszor felmerült a jezsuiták működésének kérdése. Beregszászi műveiben több helyen szinte megszállottként cáfolta, hogy Loyolai Ignác jeruzsálemi útján nem jelenhetett meg Krisztus, és nem adhatott neki útmutatást.¹⁷⁵ (Ignác erről *Önéletrajzában* számolt be.) Beregszászi bizonyítani akarta, hogy aki Ignácnak megjelent, az egy „hamis” Krisztus volt. Ha ez igaz, akkor Ignác hamis próféta, és ebből az következik,

168 MAH IV. 546.

169 MAH IV. 546. „[...] multi ad sanioem mentem redierunt.”

170 *Zoványi J.* szerint 1584-ben több százra tehető a Szántó hatására rekatolizáltak száma. Ld. *Zoványi J.*: i. m. 147.

171 MAH II. 748. „Nam multi catholici in fide confirmati sunt, et ex haereticis alii conversi sunt, alii nutare in sua secta caeperunt.”

172 MAH II. 744.

173 *Beregszászi P.*: Defensio i. m. 425. „Tu me [...], indoctum Rabulam, [...], blasphemum et cornutum asinum, [...], impium ventilatorem, [...], Plutonis [...] discipulum apellas.”

174 *Beregszászi P.*: Defensio i. m. 444.

175 Ennek első kifejtését ld. *Beregszászi P.*: Ventilatio i. m. 378–379.

hogy a jezsuiták is azok. A (teológiai) vita célja tulajdonképpen a jezsuiták létjogosultságának megkérdőjelezése volt, azaz a vallási legitimációjuk múltott ezen. Szántó tudomásunk szerint sehol sem írt erről a kérdésről, viszont ennek ellene mond az a tény, hogy Beregszászi a következőket írta: „Gyalázkodónak mondasz, mivel tagadom, hogy az igazi Krisztus jelent meg Ignácotoknak.”¹⁷⁶ Ebből világosan kiderül – a „mondasz” alapján –, hogy ezeket valahol mégis cáfolta Szántó, talán elveszett *Epistola apologeticájában*.¹⁷⁷ Beregszászi fontosnak tartotta bebizonyítani, hogy míg a damaszkuszi úton Krisztus jelent meg Pál apostolnak, addig Ignácnak a „hamis” Krisztus. A hangnemre jellemző volt, hogy Beregszászi *Apologicájának* bevezetőjében¹⁷⁸ a jezsuitákat nem Jézus, hanem az áruló Júdás társaságának nevezte.

Szántó 1585. január 5-én szomorú hangú levelet írt Aquaviva generálisnak. Majdnem egy év telt el azóta, hogy Váradon tartózkodott. Egy fáradt, szinte megtört ember szomorú, önkritikus levelét olvassuk. Ritkák az ilyen beismerő vallomások Szántótól: „Nem tudom, hogy miért jut nekem osztályrészül szerencsétlen sors, hogy bárhová is megyek, mindenütt új háborút, új harcot szít nekem az emberi nem ellensége. Rómába érkeztem a jubileumi évben, és ott heves harcot folytattam az erkölcstelen szerzetesekkel. Innen mintegy száműzetésbe küldtek Erdélybe, Kolozsvárott négy éven át harcoltam az istentelen szentháromságtagadókkal. Innen Váradra küldtek, három hónapon belül 300 sátáni kálvinista lelkész zsinatra gyűlt össze. Kihívtak mintegy versenyre, néhány napon át vitatkoztam velük”.¹⁷⁹ Szántó nagyon el lehetett keseredve, hiszen az Erdélybe küldését száműzetésnek fogta fel. Ez csak a viták utáni fáradtság jele volt, hiszen nagyon is harcolt Erdélybe küldetéséért.

Szántó ebben a levélben elismerően szól a református Ghiczyról. A várkapitány kétszer is megvédte Szántót a váradi polgárokkal szemben, akik megpróbálták elvetetni a jezsuiták házának kiváltságait.¹⁸⁰

A hitvitákról szólva meg kell vizsgálnunk, hogy Erdélyben Szántó számára milyen felszereltségű könyvtár állt rendelkezésre. Másképpen fogalmazva: hogyan és milyen jellegű munkákat ismerhetett, amelyekből felkészülhetett a vitákra. 1579-ben, amikor a jezsuiták megjelentek Kolozsvárott, a munkájukhoz szük-

176 *Beregszászi P.*: Defensio i. m. 448. „Blasphenum me ais esse, quod nego verum Jesum apparuisse Ignatio vestro.”

177 Szántó válasza a Ventilatióra. Tartalma Beregszászi írásaiból következtethető ki.

178 *Beregszászi P.*: Apologica pro ecclesiis reformatis i. m. – A munka megjelent az 1587-es bázeli kiadásban.

179 MAH II. 739. „Nescio qua infaelici mea sorte contingat ut quocumque me conferam, ubique nova bella, novam mihi pugnam hostis humani generis excitet. Romam veni anno iubileo, et ibi bellum mihi atrox fuit cum impuris quibusdam monachis. Inde tamquam in exilium in Transylvaniam eiectus, Claudiopoli quadriennio cum impiis trinitariis conflictatus sum. Hinc missus Varadinum, intra tres menses trecenti in synodo calvinistae satanae ministri fuerunt congregati. A quibus quomodo fuerim provocatus, quot diebus disputaverim [...].”

180 MAH II. 740. „Capitaneus licet sit haereticus, bis tamen me contra civitatem fortissime defendit, quae privilegia nostrae domus conabatur eripere.”

séges könyvállomány nagyon gyér volt, ezért mindent megtettek az állomány fejlesztésére. Már Krakkóban nagy összegért vásárolt könyvekkel felszerelve érkeztek meg, de így is kevésnek bizonyult a könyvállomány. A helyszínen tartózkodó lengyel provinciális 1581. január 2-án jelentette Báthory Kristófnak, hogy nincs elegendő könyv a tanításhoz. A fejedelem válaszából megtudjuk, hogy saját költségén vállalta a szükséges könyvek kinyomtatását.¹⁸¹ A kolozsvári házfőnök 1581. január 27-én azt jelentette Rómába, hogy a szükséges könyveket megrendelték Krakkóból és Németországból.¹⁸² Egy hónap múlva Szántó – aki Rómából érkezett Kolozsmonostorra – magával is hozta a kért könyveket egy hordóba csomagolva.¹⁸³ Ettől kezdve Szántónak vezető szerepe lett a kolozsvári könyvtár fejlesztésében. Megérkezése után rögtön írt a vatikáni könyvtár prefektusának, akihez szoros barátság fűzte. Szántó még Kolozsvárott is igyekezett a Vaticana gazdagítására: Nikephoros egyháztörténeti művének ószláv nyelvű kéziratát kívánta megszerezni a vatikáni könyvtár részére egy bulgáriai kolostorból.¹⁸⁴

Valószínűleg Szántó sürgetésére történt meg, hogy a fejedelemtől megkapták a gyulafehérvári egyház könyvtárának még fellelhető maradványait.¹⁸⁵ A mintegy 200 kötetnyi állomány többnyire régi könyvekből állt, nagyobb részük jogi tárgyú, de akadtak közöttük skolasztikus művek is. A teológia alapvető alkotásait, az ún. doktorok műveit alig képviselte néhány kötet a kapott anyagban. Szántó 1584 februárjában Váradra került, ahol fő feladata a missziószervezés lett, emellett gondja volt az ott található könyvekre is. Bizonyára Szántó tevékenységéhez kapcsolható a reformációt megelőző időkből származó régi könyvek maradványainak összegyűjtése és Váradról Kolozsvárra küldése. Báthory István 1585 augusztusában a váradi „régii könyvtárat” a jezsuita rendnek ajándékozta.¹⁸⁶ Szántó a váradi könyvekről beszámolt a generálisnak is: lelkesen ír kilenc darab óriási méretű, aranybetűkkel írt antiphonariumról és graduáléről. A megtalált díszkódexek egyetlen kötetét 600 aranyra becsüli.¹⁸⁷

A Szántó-korabeli jezsuita könyvtár – Jakó Klára véleménye alapján – első könyvtárjegyzéke időközben elpusztult, vagy valahol lappang.¹⁸⁸ Így teljes képpünk nem lehet a könyvállományról. Az viszont egyértelmű, hogy Kolozsvárra szállítottak minden fellelhető könyvet. Számunkra ez azért fontos, mert így sem Váradon, sem Gyulafehérváron nem állhatott jelentős könyvtár Szántó rendelkezésére. Ez annál is inkább lényeges, mert Szántó Váradon keveredett komoly

181 MAH II. 4–5.

182 MAH II. 20.

183 MAH II. 35., 183.

184 MAH II. 213.

185 MAH II. 70.

186 MAH II. 863.

187 MAH III. 80–81.

188 *Jakó Klára*: Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604. Szeged, 1991. (Erdélyi könyvesházak I. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/1.) 15.

hitvitákba a protestánsokkal. Így arra lehet következtetni, hogy elsősorban fejből, illetve jegyzeteiből készült fel vitáira. 1588-ig, a jezsuiták Erdélyből való kiűzéséig nem tudott jelentős teológiai munkákat olvasni. Erre csak Bécsben (1591 után) volt ideje és módja.

Szántó elleni támadások a medgyesi országgyűlésen

Mint láttuk, Váradon Szántó helyzete egyre nehezebbé vált a protestánsokkal folytatott viták, konfliktusok miatt. Előjárói ezért Gyulafehérvárra helyezték 1587 júniusában, ahol elsősorban hitszónokként tevékenykedett 1588-ig. Gyulafehérvári tevékenységéről keveset tudunk. A rendelkezésünkre álló gyér forrásokból kiderül, hogy 1587 szeptemberében meghalt Laskai Csókás Péter, akinek a tanítását Szántó hitszónoklataiban és írásaiban latinul és magyarul cáfolta, valószínűleg a vita alapja a purgatórium (tisztítóhely) volt.¹⁸⁹ Továbbá ismert az az eset, amikor Szántó Kovacsóczy kancellárnak a prédikáció alatt rosszkedő két fiát kivezettette. A református Kovacsóczyné, amikor megtudta a történeteket, haragra gerjedt Szántó ellen. A medgyesi országgyűlésre utazó férjét kérte, hogy a családjukon esett szegényfoltot ne hagyja megtorlás nélkül.¹⁹⁰ Sommásan azt mondhatjuk, hogy Szántó Gyulafehérvárott is konfliktusokba keveredett a protestánsokkal.

Báthory István halála után (1586) a jezsuiták helyzete, így Szántóé is lehetetlenné vált. Az enyedi országgyűlésen (1588. október 21.) a tanács és a rendek azt kívánták Báthory Zsigmondtól, hogy a Jézus Társasága tagjait száműzze Erdélyből. A gyűlésen az antitrinitárius Hunyadi Demeter és a református Toronyai Máté Szántót a protestáns lelkipásztorok és hívek elleni beszédéért a vallásbéke megbontásával vádolták meg.¹⁹¹ A jezsuiták tiltakoztak kiűzetésük ellen, de a rendek ekkor még nem tudták akarataikat érvényesíteni. Az Enyeden történtek a decemberi medgyesi országgyűlés főpróbájának tekinthetők.

A medgyesi országgyűlésen történeteket jól ismerjük. Az eseményeket Szántó is megírta.¹⁹² Részletesen beszámol a történetekről és bemutatja azt a küzdelmet, ami a jezsuiták és ellenfelek között zajlott. Szittyay Dénes ezért Szántót Erdély krónikás történetírójává avatja.¹⁹³

A medgyesi országgyűlés történetét többen feldolgozták. Meszlényi Antal munkájában a jezsuiták erdélyi tartózkodásának jogi alapját is ismerteti, illetve az abból adódó vitát.¹⁹⁴ A másik jelentős munka Veszely Károlyé, aki forráskiad-

189 MAH IV. 550–551.

190 MAH III. 461–462., 653.

191 *Horn Ildikó*: Báthory András. Bp. 2002. 128.

192 MAH III. 315–373.

193 *Szittyay Dénes*: Szántó (Arator) István SJ élete és munkássága. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. Regnum 6(1994) 3–4. sz. 5–33.

194 *Dr. Meszlényi Antal*: Adatok az erdélyi „vallásszabadság” történetéhez. Magyar Kultúra 15(1928) 11. sz. 481–489.

ványában¹⁹⁵ a megyesi országgyűlésen történeteket egy protestáns résztvevő szemszögéből is vizsgálja, forrásként többször hivatkozik AHIR-ra. Ennek a rövidítésnek a feloldása a következő: Albertus Huct Judex Regius, azaz Süveg Albert szebeni királybíró.¹⁹⁶

A megyesi országgyűlésen felhozott jezsuitaellenes vádak csak Szántóval összefüggésben tárgyalom. Ő volt az egyetlen jezsuita, akit név szerint megvádoltak. Ebből következik, hogy erős, meghatározó személyisége volt az erdélyi misszióknak.

A országgyűlést december 8-án nyitották meg a megyesi nagytemplomban. A jezsuitákat többek között Wujek tartományfőnök-helyettes (aki ekkor Báthory Zsigmond nevelője volt)¹⁹⁷ és Szántó képviselte. A protestánsok között megtaláljuk a váradi disputa egykori elnökét, Gönczi György debreceni és Derecskei Ambrus váradi prédikátorokat (Beregszászi Péter 1587-ben meghalt). A hitbéli ellenfelek tehát ismét együtt voltak, ezúttal politikai ellenfelekként. Talán ezzel is magyarázható, hogy az országgyűlésen három nap azzal telt el, hogy a protestáns lelkészek sorolták jezsuitaellenes vádjaikat.¹⁹⁸ Mielőtt a vádaktól kiemelnenék a Szántóra vonatkozókat, tudnunk kell, hogy szerzetesünk azonnal válaszolni akart ezekre latinul és magyarul, de Jakób Wujek előljáróként ezt nem engedte meg. Szántó Wujek súlyos tévedésének tartotta a válaszadás megtiltását.¹⁹⁹ Az eseményeknek ezen a pontján válik érzékelhetővé a két jezsuita között kialakult feszültség. Szántó a válaszát írásba foglalta és *Apológiának* nevezte el, amit közölt a kiüzetésükről szóló munkájában.²⁰⁰ Ennek ismeretében igazat kell adnunk Wujeknek, amikor nem engedélyezte Szántónak, hogy az *Apológiát* válaszként felolvassa. Egyik-másik válasz ugyanis nagyon hosszú, Szántó sokszor nyersen fogalmaz. Wujek bizonyára joggal tartott Szántó szókimondó stílusától.

A következőkben vegyük sorra a közvetlenül Szántó ellen irányuló jezsuitaellenes érveket, s az arra adott válaszokat. Mindezeket Szántó *Apológiájából* ismerjük.

A országgyűlés első napján Hunyadi Demeter, az antitrinitáriusok szuperintendense, azzal vádolta meg Szántót, hogy szónoklataiban és hitvitái során heve-

195 *Veszely Károly*: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. I. Kolozsvár, 1860.

196 I. m. 203. Szerettem volna Süveg Albert kéziratát személyesen is megnézni, ugyanis *Veszely K.* megadta a marosvásárhelyi Teleki-könyvtárban a munka jelzetét. Felvettem a kapcsolatot a könyvtárral, ahonnan a következő választ kaptam: „Az Ön által igényelt kézirat valóban megvolt a Teleki Tékában, ám azt 1974-ben mindenestől átszállították a helyi Állami Levéltárba, ott van.” (A levél aláírója Vakarcz Szilárd.) Az említett levéltárból a következő választ kaptam: „Sajnálattunkra, az Országos Levéltár Marosvásárhelyi Igazgatóságánál nem található az Ön által keresett kézirat.” (A levél aláírója Liviu Boar igazgató.) Így *Veszely K.* közléseire hagyatkozik az utókor.

197 *Bartók István*: A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk., előszó: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 135–157.

198 MAH III. 316–318. Ezek Szántótól ismertek.

199 MAH III 318–319.

200 MAH III. 319–352.

sen támadta a protestáns lelkészeket. Szántó válaszából megtudjuk, hogy a következő kifejezéseket használta a protestánsokra: álapostoloknak (*pseudo-apostoli*), álprófétáknak (*pseudoprophetae*), zsványoknak (*lupi races*), néma kutyaáknak, akik nem tudnak ugatni (*canes muti non valentes latrare*), csábítóknak (*seductores*), rossz munkásoknak (*mali operarii*) nevezte őket. Szántó azzal érvelt, hogy a hangos veszekedés mindig távol állt tőle, erre a protestánsok kényeszerítették, ugyanis ők voltak a kezdeményezők a vita során. A protestánsok sem maradtak le a katolikus fél gyalázásában, a fent említetteket ők is mondogatták. Továbbá Rómát babilóniai szajhának (*babylonica meretrix*), a római pápát pedig sárkánynak (*draco*), kígyónak (*serpens*); a bíborosokat, a püspököket és a többi főpapot, a követeket és a szenátorokat Antikrisztusnak tartották, a szerzeteseket lusta méheknek (*ignavi fuci*) és tanulatlan szamaraknak (*indocti asini*) vélték. Ez a stílus gyakori volt a korszakban, inkább azt kell kiemelnünk, hogy Szántó heves vérmérsékletének megfelelően válaszolt a szintén durvának mondható protestáns megjegyzésekre.²⁰¹

A Szántó elleni újabb támadás az országgyűlés harmadik napján történt. Szántó váradi működését támadták, mert ő és rendtársai a katolikus vallást az utcán, nyilvános körmeneteken terjesztették, és elfoglalták a váradi Szent Egyed templomot, amelyet előtte a reformátusok használtak.²⁰² Szántó válaszában kifejti, hogy az említett templom a katolikusoké volt, akiktől éppen a protestánsok foglalták el erőszakkal. Báthory Kristóf ezt a templomot visszavásárolta a katolikusoknak. Később Báthory Kristóf azt akarta, hogy a városközpontban épüljön katolikus templom, ahol váradi tartózkodása alatt misét tud hallgatni. Ezt a váradi református városlakók elleneztek, s ők javasolták, hogy a romos Szent Egyed templomot adják a katolikusoknak, amely a külvárosban volt.²⁰³ A közölt adatok alapján egyértelműen állíthatjuk, hogy Szántó nem foglalta el erőszakkal a protestánsoktól a Szent Egyed templomot.

A felsorolt vádakból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a jezsuitáknak nem Szántó miatt kellett elhagyniuk Erdélyt, de személyisége nagymértékben hozzájárult a jezsuitaellenes hangulathoz. Valójában a protestánsok azt nehezményezték, hogy a jezsuiták beleszóltak az államügyekbe, befolyásukat érvényesítették a külpolitikában, jó kapcsolatban voltak a Báthoryakkal, és ezáltal terjeszkedhettek Erdélyben. Jezsuitaellenes tervük megvalósításához a jogalapot az 1556-os kolozsvári országgyűlés határozata adta, miszerint a katolikus egyház papjait száműzték, és vagyonukat lefoglalták. A jezsuiták viszont az 1581. évi országgyűlés 5. cikkulájára hivatkoztak, amely törvényerőre emelte a jezsuiták letelepedését.²⁰⁴ A pró és kontra érvek ütköztetése után a többségben lévő protestánsok akarata győzött: a jezsuitáknak huszonöt napon belül el kellett hagyniuk

201 MAH III. 324–325.

202 MAH III. 317.

203 MAH III. 349.

204 *Meszlényi A.*: Adatok i. m. 481.

Erdélyt. A végzéseik közül ki kell emelnünk azt, hogy ezután Nagyváradon nem működhetett katolikus világi pap sem.

Erdélyből való távozása után Szántó egy ideig Kisvárdán tartózkodott, majd Túrócba, innen Znióváraljára került hitszónoknak. 1591-től Bécsben találjuk, ahol morális teológiát, a lelkiismereti esetek megoldását tanította. A bécsi rendházban tette le 1592. február 2-án negyedik fogadalmát.²⁰⁵ A betegeskedő Szántó 1600-ban levelében arra kérte generálisát, hogy visszavonulhasson a znióváraljai rendházba.²⁰⁶ 1605-ben Bocskai hajdúi felgyújtották a znióváraljai rendházat. Szántó negyvenévi munkájának nagy része a lángok martalékává vált. Innen Olmützbe menekült, ahol 1612. július 3-án bekövetkezett haláláig élt és dolgozott.

CSABA SZILÁGYI

THE WORK OF ISTVÁN SZÁNTÓ (ARATOR) IN TRANSYLVANIA AND THE PARTIUM, 1580–1588

Csaba Szilágyi's study examines how the Jesuit monk István Szántó (Arator) struggled and worked for defending the Catholic faith. The work of the Jesuits in Transylvania and the Partium has been explored by Hungarian historians, most of whom have emphasised the radically anti-Protestant nature of Szántó's work. But none of these historians has tried to elaborate on his anti-Protestantism or place it in the context of the period. Among other things, this study describes Szántó's struggles against the heretics based on the criteria mentioned. The Jesuit Szántó, who arrived in Transylvania in 1580 and always thought like a Hungarian, had an immense knowledge of theology and no qualms about debating with Protestants. His debates with the Calvinist minister of Várad, Péter Beregszászi, became known in other countries too. At a three-day theological debate held at Nagyvárad in 1584, the main issue was whether or not the Pope was the Antichrist. Szántó quoted biblical passages to deny the allegations of the Protestants. The mood of such debates indicates that not only was Szántó tough on Protestants, but also the reverse was true.

A man of strong character, Szántó liked to make his decisions independently of others and his stormy nature often gave rise to conflicts, but in most cases he was right. For example, he accurately assessed the leadership weaknesses of the Polish rector Wujek (who was impatient with his staff, had no understanding of architecture, lived like a layman, and introduced foreign customs, etc.). The revelation of their conflict throws light on the difficulties of the mission in Transylvania.

The Diet of Medgyes in 1588 decided to expel the Jesuits from Transylvania. This was not due to Szántó alone, although he certainly contributed to the order's fate: he took his arguments with the Protestants to public Catholic processions and supported missionary activity aimed at reconversion etc. Such activities served as a good pretext

205 *Mónay Ferenc*: A római magyar gyóntatók. Róma, 1956. 90.

206 MAH IV. 468–472.

for the mood of hostility towards the Jesuits. Indeed, Protestants took exception to the Jesuits' interference in the affairs of the state, their influence over foreign policy, their good relations with members of the Báthory family, and their advance into Transylvania.

Szántó was an important figure in the Jesuit mission to Transylvania in the second half of the sixteenth century. His impatience with Protestants did not help the consolidation of Catholicism in Transylvania. Nevertheless, thanks to his preaching, many hundreds of individuals became Catholics once again. This served as a foundation for Catholicism in Transylvania in later centuries.